

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti

Tanja Špoljar

Diplomski rad

**Povijest Spomen-područja Jasenovac: od ustaškog logora do mjesta
pamćenja i zaborava**

Mentor: dr.sc. Marko Špikić

Zagreb, 2018.

SADRŽAJ

UVOD	3
1. LOGOR JASENOVAC OD 1941. DO 1945. GODINE	5
1.1. POVIJESNI KONTEKST NASTANKA LOGORA	5
1.2. OSNIVANJE LOGORA JASENOVAC, STRUKTURA I KRONOLOGIJA	8
1.3. O BROJU ŽRTAVA	12
1.4. IZGLED LOGORA III CIGLANA	15
2. JASENOVAC OD 1945. DO 1991. GODINE	20
2.1. JASENOVAC OD 1945.-66.	20
2.1.1. PROJEKT BOGDANA BOGDANOVIĆA	25
2.2. JASENOVAC OD 1966.-91.	31
2.2.1. PRVI STALNI MUZEJSKI POSTAV 1968.	32
2.2.2. DRUGI STALNI MUZEJSKI POSTAV 1988.	35
3. SPOMEN-PODRUČJE JASENOVAC OD 1991. DO DANAS	37
3.1. SPOMEN PODRUČJE-JASENOVAC ZA VRIJEME DOMOVINSKOG RATA I NAKON.....	37
3.2. OD NAJNOVIJEG MUZEJSKOG POSTAVA 2006. DO DANAS	41
4. ZAKLJUČAK	49
BIBLIOGRAFIJA	50
WEB IZVORI	52
IZVORI ILUSTRACIJA	52

UVOD

Odnos prema spomen područjima i (zaboravljenim) mjestima sjećanja kompleksno je područje teorije, muzeologije, zaštite spomenika i ostalih društvenih i interdisciplinarnih studija danas koje često zapada u zamke ideoloških manipulacija jer je politika sjećanja uvijek podložna onoj aktualnoj, a kultura sjećanja veoma fluidno područje. U Hrvatskoj je to posebno vidljivo kroz nedostatak jasne strategije u afirmaciji antifašizma te odnosu prema baštini spomenika nastalih u doba socijalizma, osobito teškoj baštini kojoj svakako pripada i Spomen-područje Jasenovac. Cilj ovog rada pridonijeti je uvođenju diskursa u (zaboravljena) mjesta stradanja i obuhvatiti, što je detaljnije moguće, povijest Spomen- područja Jasenovac, od ustaškog logora do mjesta sjećanja, te barem zagrepsti u problematiku prezentacije teško prikazivih tema memorije. Jedno od pitanja kojim će se rad baviti jest i kada i kako je Jasenovac postao mjesto prezentacije traume, na koji se način to manifestiralo u zaštiti spomen-područja, muzealizaciji ustaškog terora i sjećanja na žrtve te koji su nedostaci, a koje prednosti pojedinih pristupa kroz povijest.

Ovaj je rad zamišljen kao pregled povijesti prostora, od ustaškog logora do suvremenog muzeja i spomen-područja. Prvi dio rada bavi se poviješću najmasovnijeg ustaškog logora od 1941. do 1945. godine, povijesnim kontekstom nastanka logora s posebnim naglaskom na osnivanje NDH, kronologiju osnivanja logora i odgovorne ljude tog režima, a osvrće se i na veoma problematično i manipulacijama podložno pitanje broja žrtava. Uz to, analizira i izgled logora III Ciglane, središnjeg logora KL Jasenovac što je posebno važno s obzirom na činjenicu da su svi ostaci logora uništeni 1945. godine pa o njima saznajemo iz nacrtu, karti, skica, svjedočanstava i fotografija.

Drugi dio rada bavi se razdobljem od 1945.-1991. godine s posebnim naglaskom na projekt uređenja spomen- područja koji je izveo Bogdan Bogdanović te na prvi stalni muzejski postav iz 1968. godine i drugi iz 1988. godine. Tu se osvrćem i na odnos socijalističkog režima prema Jasenovcu te na kontekst osnivanja samog Spomen-područja i početke komemorativnih praksi. Dio poglavlja posvećen je i europskim praksama zaštite spomen-područja no bez prevelikih ulaženja u detalje i komparacije.

Treći dio posvećen je razdoblju od 1991. do danas., dakle, odnosu prema Jasenovcu u razdoblju Domovinskog rata i politike predsjednika Tuđmana te u međurazdoblju prije realizacije još uvijek aktualnog postava iz 2006. godine. Poseban dio posvećen je propitivanju kustoskog i muzeološkog pristupa novog postava u komparaciji s nekim od suvremenih europskih (i svjetskih) primjera i teorijskih tendencija.

Kompleksnost teme sjećanja, teške baštine, retraumatizacije, (ne)mogućnosti prezentacije takvih tema ne može se obuhvatiti detaljno ovim radom pa se tim temama bavim sporedno, uz naznake izvora i publikacija koji mogu poslužiti kao poticaj daljnjem bavljenju temom. Fokus je na Spomen-području Jasenovac o kojem je, bez obzira na veliki broj objavljenih knjiga, potrebno uvijek i ponovno pisati, kritički ga revaluirati i propitivati moguće smjernice.

Pri pisanju ovog rada koristila sam se svim dostupnim publikacijama iz knjižnica, muzeja, arhiva JUSP Jasenovac, web izvorima, kao i tekstovima na engleskom jeziku koji se bave suvremenim pristupima ovoj problematici. Na savjetima i pomoći posebno zahvaljujem mentoru dr. sc. Marku Špikiću, na literaturi Maji Kućan iz JUSP Jasenovac, Božici Anić iz knjižnice Muzeja grada Koprivnica i Sanji Horvatinčić, a na poticaju traganja za istinom kroz teoriju profesorici Leonidi Kovač. Također, ovaj rad ne bi nastao da nije bilo moje bake koja je sa mnom podijelila svoja sjećanja na ljude koje je izgubila u logoru Jasenovac i s kojom sam par puta posjetila mjesto, moje sestre s kojom imam najpoticajnije i najljepše razgovore i mojih roditelja koji su beskrajno strpljivi i puni ljubavi.

1. LOGOR JASENOVAC OD 1941. DO 1945. GODINE

1.1. POVIJESNI KONTEKST NASTANKA LOGORA

Nemoguće je započeti obradu teme logora Jasenovac, a da se ne pojasni i kontekstualizira vrijeme njegova nastanka. Logor Jasenovac bio je ustaški logor smrti i produkt je politike Nezavisne Države Hrvatske, vjerne saveznice Trećega Reicha koja je težila nacionalnoj i rasnoj isključivosti. Nezavisna Država Hrvatska postojala je od travnja 1941. godine do svibnja 1945. godine. Nakon što su u ožujku 1941. propali planovi nacističke Njemačke o suradnji s Jugoslavijom i njenom pristupanju Trojnom paktu¹, Hitler je, nakon što ga je Vladko Maček odbio, vlast ponudio Anti Paveliću koji je već od 1931. uživao potporu fašističke Italije i živio tamo godinama u ustaškoj emigraciji. U emigraciji je već 1929. godine osnovao organizaciju „Ustaša - hrvatska revolucionarna organizacija“ (UHRO), a 1933. godine napisao je Program organizacije čiji je glavni cilj bio nasilno rušenje Kraljevine Jugoslavije i uspostava samostalne i nezavisne hrvatske države, dok je njegov osobni cilj bio izjednačiti se s totalitarnim vođama u Europi.² Dana 10. travnja 1941., kada su njemačke trupe ulazile u Zagreb, preko radiostanice Zagreb Slavko Kvaternik je proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku u ime Ante Pavelića (koji se tek 15. travnja vratio u Hrvatsku jer je u to vrijeme aktivno radio na ustupanju dijelova Hrvatske Italiji).³ Do kolovoza 1941. godine dvanaest zemalja priznalo je NDH.⁴ Potrebno je naglasiti da je i Katolička crkva pozdravila osnivanje države zbog politike borbe protiv komunizma. NDH nije imala iste granice kao Republika Hrvatska danas zbog podjele dijelova zemlje pojedinim državama.⁵ NDH nije imala svoj Ustav, a tijekom svih godina postojanja na vlasti je bio ustaški pokret (koji je

¹ Adolf Hitler je „Direktivom 25“ Jugoslaviju proglasio neprijateljem i naredio uništenje te najavio „uspostavu hrvatske autonomije“ Mataušić, 2003: 11

² Ustaška emigracija bila je veoma jaka, osobito u Italiji, a već je tih 30-ih godina započelo objavljivanje Pavelićevih propagandnih tekstova koji su zagovarali kult nacije i kult vođe te ideju o etnički čistim prostorima i hrvatskoj slobodi za koju su se spremni boriti i najokrutnijim i najkrvavijim sredstvima. Tamo su objavljivali i list „Ustaša – Vjesnik hrvatskih revolucionara“ Mataušić, 2003: 13

³ Slavko Kvaternik pročitao je sljedeći Proglas: „Hrvatski narode! Božja providnost i volja našeg saveznika te mukotrpana višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvornost našeg poglavnika dr. Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu, odredili su da danas, pred uskrsnuće božjeg sina uskrsne i naša nezavisna država Hrvatska.(...) Bog i Hrvati! Za dom spremni!“ Deverić, Fumić, 2008: 9

⁴ NDH su priznale sljedeće zemlje: Treći Reich, Italija, Mađarska, Bugarska, Rumunjska, Slovačka, Japan, Španjolska, Nacionalna Kina, Danska, Finska i Mandžurija, sve zemlje potpisnice Trojnog pakta

⁵ Veliki dio je bio pripojen Italiji (dio Dalmacije, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara, istočnog dijela Konavala i Boke Kotorske te gotovo svi otoci (osim Brača, Hvara i Paga) bili su talijanski, uključujući i Istru. Mađarska je držala Baranju i Međimurje, a teritorij NDH su činili preostali dijelovi Hrvatske, BIH i Srijema. Prostirala se na 102725 km² i imala 6 640 000 stanovnika. NDH se dijelila na 22 velike župe koje su spajale hrvatske i bosanskohercegovačke krajeve. Mataušić, 2008: 83

istovremeno bio i jedino političko tijelo) odnosno, isključivu je vlast imao Poglavnik Ante Pavelić koji je bio ujedno i vrhovni zapovjednik oružanih snaga i prvi Ministar vanjskih poslova. On je odmah donio Zakonsku odredbu za obranu naroda i države koja je bila ishodište svih kasnijih represivnih mjera, a Srbi su proglašeni najvećim neprijateljima hrvatskog naroda. Ustaše su također slijedile i rasnu politiku svojih uzora i gospodara, nacističke Njemačke: u plan istrebljenja uključili su Židove i Rome, a svim progonima koji su slijedili prethodila je jaka propaganda. Dana 30. travnja 1941. donesena su tri akta: „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti“, „Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“ i „Zakonska odredba o državljanstvu“, prema kojoj je državljanin NDH mogla biti samo osoba arijevske porijekla. Tu počinje apsolutni užas za Srbe, Židove i Rome: na početku se Židovima oduzimaju obrti, prisiljeni su nositi oznake, a sam Pavelić je u glasniku *Hrvatski narod* objavio da će židovsko pitanje biti riješeno radikalno. Na području NDH do 1941. živjelo je 36000 Židova, a do 1943. godine ostalo ih je samo 5000.⁶ Tvrtko Jakovina u knjizi „Spomen područje Jasenovac“ (2006: 30) navodi da su Nijemci znali izjavljivati da hrvatske vlasti nisu dovoljno antisemitski nastrojene, no u Holokaustu je na teritoriju NDH nestalo preko 80% židovske zajednice, a Romi su gotovo posve nestali. Srbi su u to vrijeme činili trećinu stanovništva i iako njihov položaj nije bio reguliran rasnim zakonom, oni su apsolutno najveće žrtve politike NDH. Između ostalog, Pavelić je zabranio ćirilicu, ukinuo srpska društva, djelovanje Srpske pravoslavne crkve, a slijedila su uhićenja, strijeljanja, ubojstva (masovna ubojstva Srba počela su već krajem travnja 1941. u Gudovcu kod Bjelovara), dio je iseljen, dio pokatoličen, a deseci tisuća su stradali u logorima. Pavelića je u njegovim idejama podržao i sam Hitler s kojim se susreo 6. lipnja 1941. u Berchtesgaden u kada je Hitler izjavio: „Ako hrvatska država želi biti sasvim solidna, mora se 50 godina voditi nacionalno netolerantna politika, jer iz pretjerano velike tolerancije nastaju samo štete.“⁷ Slavko Goldstein navodi u knjizi *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina* da su se 1941. i 1942. godine provodila tzv. „dizanja sela“, odnosno čišćenja srpskih sela u kojima je veliki broj Srba pobijen ili deportiran u logore. Pavelić je do tada imao potpunu podršku Hitlera za svoju genocidnu politiku protiv Srba, no na jesen 1942. ta podrška popušta jer ne uspijeva dobiti ustaške vojnike za borbe na istočnom bojištu koji su bili potrebni NDH radi velikih pobuna partizana zbog politike prema Srbima. Zbog toga je Pavelić smijenio Vjekoslava Maksa Luburića, zapovjednika svih logora. No potrebno je vratiti se malo unatrag da bismo

⁶ Slogan je bio „U NDH nema mjesta Židovima“. Deverić, Fumić, 2008: 15

⁷ Mataušić, 2003: 17

uopće pojasnili kako su nastali prvi logori u NDH i tko su bile ključne osobe koje su provodile organizaciju i deportaciju.

Ideja modernih koncentracijskih logora kao sistema izolacije ljudi nastala je u 19. stoljeću u SAD-u no proširila se i masovno zaživjela u potpunosti za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Uzor logorima osnivanim u NDH bili su nacistički logori koji su osnivani kao mjesta prisilnog rada i likvidacije svih nepoćudnih. Prije osnivanja NDH, 1939. u Banovini Hrvatskoj formirane su dvije vrste logora: za komuniste i za prihvat Židova izbjeglih iz Njemačke i Austrije, a ti su logori zajedno s logorašima kasnije predani ustaškim vlastima. Osnivanje i rad prvih logora u NDH bili su zadatak „Ravnateljstva za javni red i sigurnost“ (RAVSIGUR) koje je osnovano u svibnju 1941., a ravnatelj je postao Eugen Dido Kvaternik, sin Slavka Kvaternika i Pavelićev najvažniji i najbliži suradnik za vrijeme boravka u emigraciji. U isto vrijeme nastaje i „Ustaška narodna služba“ (UNS) koju također vodi Kvaternik. UNS se sastojao od pet odjela. Treći odjel, tzv. Ustaška obrana, bio je nadležan za koncentracijske logore. Prvi voditelj UNS-ova Ureda III, odnosno zapovjednik svih logora u NDH, bio je Mijo Giovanni Kovačić, a od srpnja 1941. Vjekoslav Maks Luburić.

Osnivanje ustaških logora započelo je radi potrebe privremenog boravka ljudi, uglavnom pravoslavaca, koji su odatle bili deportirani u Srbiju ili u druge logore: radilo se o sabirnim logorima. Najveći sabirni logori bili su u Capragu kraj Siska, Bjelovaru i Požegi, odakle je deportirano 13000 ljudi.⁸ Prvi koncentracijski logor u NDH bio je logor „Danica“ u Koprivnici (nazvan prema tvornici kemijskih proizvoda u čiju je zgradu bio smješten) i osnovan je 20. travnja 1941., a ugašen u travnju 1942. godine. U logor „Danica“ dopremani su Srbi, Židovi i Hrvati osumnjičeni za antifašizam. Kroz logor je prošlo oko 3000 zatočenika, a većina je otpremljena u Gospić i Jasenovac.⁹

U prve dvije godine na području NDH osnovano je oko trideset logora, većinom sabirnih i tranzitnih, ali i radnih logora. Prvi logorski sustav namijenjen masovnom ubijanju zatočenika bio je uspostavljen u lipnju 1941. u Gospiću, a u različitim izvorima govori se o brojkama od 15000 do 30000 ubijenih.¹⁰ Od ostalih logora valja spomenuti sabirne logore Zagreb, Jastrebarsko, Kerestinec, koncentracijske logore Jadovno, Slano i Metajna, Krušćica, Lepoglava, Velika Gorica, dječje i ženske logore Lobor, Gornja Rijeka i dr., a postojao je i niz talijansko-fašističkih logora na obali. Krajem 1941. godine, zbog predaje vlasti fašistima,

⁸ Mataušić, 2003:21

⁹ Mataušić tvrdi da je kroz logor prošlo 3000 ljudi dok u knjizi Deverića i Fumića „Hrvatska u logorima“ nailazimo na brojku od 5600 ljudi i 200 ubijenih.

¹⁰ Broj ubijenih nalazimo u knjigama Mirka Peršena „Ustaški logori“ i Ilije Jakovljevića „Logor na Savi“.

ustaše su morale napustiti logore Gospić, Jadovno, Slano i Metajna te su počeli s osnivanjem i organizacijom tzv. jasenovačke skupine logora.

1.2. OSNIVANJE LOGORA JASENOVAC, STRUKTURA I KRONOLOGIJA

Članica upravnog vijeća spomen-područja Jasenovac, muzejska savjetnica i autorica mnogobrojnih publikacija o Jasenovcu, Nataša Mataušić, navodi da „postoje brojne indicije da je prije kolovoza 1941. jasenovački logor bio zamišljen prvenstveno kao radni logor za melioracijske radove i za vojnu industriju NDH, dok su logori na Velebitu i Pagu od samog početka bili zamišljeni kao logori za masovna ubijanja s genocidnim obilježjima. Međutim, kako su ustaške vlasti u drugoj polovici kolovoza morale evakuirati logore u Lici i na otoku Pagu, jasenovački logorski sustav već od svojih početaka nije bio samo radni logor. Preuzeo je i ulogu prvobitno namijenjenu Jadovnu i Slani, te je postao najveći logor smrti u NDH.“¹¹

Logor Jasenovac je osnovan u srpnju 1941. godine, a njegovo je osnivanje naredio Eugen Dido Kvaternik. Službeni ustaški naziv logora bio je „Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac.“¹² Postoji više razloga zbog čega je upravo područje oko mjesta Jasenovac (lijeva obala Save) odabran za osnivanje logora: radi se o ravnom terenu na dobrom prometnom položaju kroz koji prolazi željeznička pruga Zagreb-Novska, na tom je području već postojala izgrađena industrijska infrastruktura koju je činila tvornica lanaca, pilana, mlin i ciglana, cijelo je područje obilovalo sirovinom za daljnju proizvodnju. Također, zbog blizine rijeke Save, Une i Velikog Struga te Lonjskog i Mokrog polja, taj je kraj često bio poplavljen i nepristupačan te je bio savršen alibi ustaškim vlastima za izolaciju velikog broja ljudi na jednom mjestu pod izlikom melioracionih radova, odnosno isušivanja područja (u medijima su objavili da se obavljaju javni radovi isušivanja Lonjskog polja). Važno je naglasiti da su većinu stanovnika tog područja činili pravoslavci, koji su u to vrijeme deportirani ili likvidirani.¹³ U zapisima iz vremena NDH koji se bave melioracijskim radovima stoje podaci da je 24. srpnja 1941. naručeno drvo „za gradnju drvenih baraka u Jasenovcu.“¹⁴ Uz Savu su se počele graditi drvene barake u koje su stizali logoraši iz drugih logora, a u isto vrijeme u

¹¹ Mataušić, 2003: 26 (postoje i neke indicije, prema izvještaju Siegfrieda Kaschea, njemačkog poslanika u NDH, da je planove za izgradnju logora izradio Luburić još u emigraciji).

¹² Pored ovog naziva, koristili su se i sljedeći: Koncentracioni logor Jasenovac, Sabirni logor Jasenovac, Zbirni logor Jasenovac, Sabirni i radni logor Jasenovac i Zapovjedništvo koncentracionog logora Jasenovac Mataušić, Jasenovac fotomonografija, 2008: 93

¹³ Zatečena industrijska postrojenja tvornice lanaca, pilane, mlina i ciglane pripadala su pravoslavnoj obitelji Bačić koja je zbog ugroze emigrirala u Srbiju i Italiju. Mataušić, 2003: 29

¹⁴ Mataušić, 2003: 30

Jasenovcu se osniva „Zapovjedništvo sabirnih logora“ za koje je bio nadležan Vjekoslav Maks Luburić. Prvi zatočenici stizali su krajem kolovoza 1941. godine, a „Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore“ donesena je u studenom 1941. godine.¹⁵ No prvi su zatočenici ipak dopremani u logore Krapje i Bročice pa ću u sljedećem dijelu rada prikazati od kojih se logorskih jedinica sastojao Koncentracijski logor Jasenovac.

U veoma kratkom vremenskom razdoblju na području u blizini mjesta Jasenovac nastali su sljedeći logori: Logor I (Bročice), Logor II (Krapje), Logor III - Ciglana Jasenovac, radna skupina IV Kožara i Logor Stara Gradiška. U sastavu logora, u okolnim selima nalazile su se i logorske ekonomije: Mlaka, Jablanac, Gređani, Bistrica i Ferinčani.¹⁶ Logor Bročice (Logor I) osnovan je u kolovozu 1941. na udaljenosti od 2 km od mjesta Jasenovac, zatočenici su smješteni u tri drvene barake okružene bodljikavom žicom i stražarnicom. Logor je radi poplave napušten već u studenom iste godine, logoraši su premješteni u Logor III Ciglana, a barake porušene.

Logor Krapje (Logor II) osnovan je nedaleko sela Krapje, 12 km od Jasenovca prema Sisku. Sadržavao je tri barake i zgrade straže i zapovjedništva. Napušten je također u studenom 1941., a ljudi premješteni u Logor III.¹⁷

U ta dva logora zatvarani su uglavnom Židovi i Srbi, zatim i Hrvati, komunisti i antifašisti. Prema iskazu zapovjednika logora koji je popisivao zatočenike, u listopadu 1941. u tim dvama logorima bilo je između 4000 i 5000 ljudi.¹⁸ Deverić i Fumić u svojoj knjizi navode (temeljeno na iskazima preživjelih logoraša) da su u Logoru Krapje ljudi bili likvidirani i umirali od gladi i iznemoglosti, a da je u Logoru Bročice stradalo oko 2000 ljudi (prema iskazu Ante Miljkovića „Nožem i maljem“.)¹⁹ Broj zatočenika koji je prošao ta dva logora nije točno utvrđen (brojke se kreću od 3000 do 5000 ljudi, no zna se da ih je u Logor III Ciglana stiglo oko 1500.)

U listopadu iste godine Luburić je isposlovao da Ciglana, koja se nalazila u Jasenovcu, dođe u vlasništvo Ureda III odnosno da postane logor Ciglana. Logor III Ciglana bio je središnji

¹⁵ Deverić, Fumić, 2008: 50

¹⁶ Postoje razlike u numeriranju logora u različitim publikacijama: Logor Krapje naveden je kao Logor I u knjizi Nataše Mataušić: *Jasenovac 1941.-45. Logor smrti i radni logor* i u knjizi Miše Deverića i Ivana Fumića *„Hrvatska u logorima 1941.-45.“*, dok se u knjizi *„Jasenovac fotomonografija“* N. Mataušić i u knjizi Radomira Bulatovića *„Koncentracijski logor Jasenovac“*, logor Bročice navodi kao Logor I. Razlikuju se i datumi osnivanja pojedinih logora u pojedinim publikacijama. logor Stara Gradiška se navodi kao dio logora Jasenovac; danas se većinom smatra da je SG bila zaseban logor, ali je objekt Kule u Staroj Gradišci dio Spomen područja Jasenovac

¹⁷ Deverić, Fumić, 2008: 52

¹⁸ Mataušić, 2003: 33.

¹⁹ Deverić, Fumić, 2008: 52

logor KL Jasenovac i djelovao je od 16. listopada 1941. do 22. travnja 1945. Smješten je uz mjesto Jasenovac na prostoru industrijskih pogona obitelji Bačić. Za osnivanje novog logora bio je zadužen Vjekoslav Maks Luburić koji je još u srpnju imenovan Zapovjednikom svih koncentracijskih logora u NDH. Logor Ciglena bio je mnogo uređeniji i organiziraniji od prethodna dva, a ideje o izgledu i funkcioniranju logora kombiniranog tipa (radni logor kombiniran s logorom u kojem se likvidira po rasnom, nacionalnom i ideološkom kriteriju) Luburić je dobio prilikom posjeta središnjem njemačkom koncentracijskom logoru Sachsenhausen-Oranienburg. Antun Miletić piše da je Luburić planirao gradnju logora još u emigraciji, a da su planovi logora nakon razgledanja njemačkih instalacija, poboljšani.²⁰ Zvanično, logor je nosio naziv radni logor, no on je u svakom pogledu bio logor smrti. Zapovjednici logora bili su Joso Matijević, Ljubo Miloš, Hinko Picilli i Dinko Šakić. Osim postojećih industrijskih pogona koje smo već naveli i na čijem se osposobljavanju radilo, na prostoru logora počelo se i s izgradnjom baraka, izvidnica, bodljikave žice koje omeđuju logor, ali i s izgradnjom nasipa koji je trebao štititi logor od poplava. Nasip je gradila radna skupina V pod vodstvom Hinka Picilija i to je bio jedan od najmučnijih poslova u logoru. Zatočenici su bili podijeljeni na radne skupine koje su sudjelovale u izgradnji. Rad se obavljao unutar ili van logora, a radne skupine imale su različite nazive, zavisno koju su vrstu posla obavljale: ciglena, kožara, obrtna skupina, lančara bile su neke od njih. Radne skupine izrađivale se sve što je ustašama bilo nužno: lance, noževe, brave, peći, oružje, a građevinska skupina čak je gradila i bolnicu za ustaše u mjestu Jasenovac. Dakle, te su radionice proizvodile i za vlastite potrebe, ali i za trgovačke firme i civilna i vojna lica. Radna skupina III Ciglena (prema kojoj je logor i dobio naziv) izrađivala je opeku i cigle.

Radna skupina IV Kožara počela je s radom u siječnju 1942. godine i nalazila se u samom mjestu Jasenovac. U nekim publikacijama krivo je navođena kao Logor IV. U njoj su većinom radili Židovi, a likvidacije nisu bile pravilo. Logor Stara Gradiška osnovan je u siječnju 1942., postojao je do 1945. godine i bio je smješten u prostoru bivše kaznionice. Većinu zatočenika činili su Hrvati, komunisti i antifašisti, a logor je korišten i kao mjesto prikupljanja podataka o NOB-u od zatočenih partizana. U logoru Stara Gradiška dopreman je i veliki broj žena, Hrvatica, Židovki i Srпкиnja, kao i djece (prvi dječji logor u Europi). Do 1943. Logor III Ciglena bio je samo muški logor pa su žene i djeca dovožena u Staru

²⁰ Miletić, 1986: 170

Gradišku. Poznata je činjenica da je Diana Budisavljević organizirala preuzimanje i spašavanje djece i iz ovog logora.²¹

O životu u KL Jasenovac već smo nešto naznačili no pošto to nije tema našeg rada, navest ćemo samo neke činjenice i opisati kako je došlo do zatvaranja logora 1945. godine. Do veljače 1942. nisu postojale prave zatočeničke barake, a tada je, zbog dolaska Međunarodnog povjerenstva u pregled, izgrađeno šest baraka koje su slijedile njemački sustav, veličine 40x10 metara i bile su podignute na stupove poput sojenica, radi močvarnog terena. U svakoj baraki spavalo je preko 200 ljudi. Dolaskom povjerenstva zatočenici prvi puta dobivaju i svoje oznake, trake s brojevima: Židovi žute, Srbi bijele, a Hrvati crveno-bijele, no to nije bila svakodnevna praksa. Tekuće vode i kanalizacije nije bilo, a tek 1942. iskopan je bunar za zatočenike. Zbog nedostatka higijenskih uvjeta veliki je broj ljudi umro od raznih zaraznih bolesti, a zbog nedovoljne prehrane puno njih i od gladi. Zbog hladnih zima i nedostatka odjeće također je život izgubilo mnogo ljudi. Početkom 1945. broj zatočenika se smanjuje, zatočenici koji bi inače bili upućeni u Jasenovac, automatski su prestrojavani u Gradinu ili na Granik i likvidirani. Godine 1944. i 1945. logor su bombardirali strane saveznici te su mnogi objekti uništeni (zgrada Zapovjedništva, zatvor, proizvodni pogoni, logorske radionice) a radne skupine se preusmjeravaju na spaljivanje ranije ubijenih zatočenika.²² U travnju 1945. Luburić je naredio likvidaciju svih zatočenika i potpuno rušenje i spaljivanje Logora kako bi se prikrili tragovi masovnog uništenja.²³ Posljednja skupina žena likvidirana je 21. travnja 1945., a u logoru je preostalo svega 1073 zatočenika. Dana 22. travnja 1945. posljednjih sposobnih 600 zatočenika pokušalo je proboj iz logora.²⁴ Preživjelo ih je samo 106, ostali su ubijeni ili su se utopili. Za oko 470 nemoćnih koji nisu sudjelovali u probou pretpostavlja se da su ubijeni i spaljeni zajedno s logorskim objektima. Proboj su pokušali i zatočenici Kožare, od 167 preživjelo ih je samo 11. Pretpostavlja se da je posljednji dan postojanja logora život izgubilo 1223 muškaraca. Ustaše su se povukle prema Zagrebu bježeći od Jugoslavenske

²¹ Mataušić, 2003: 108 Diana Budisavljević zagrebačka je humanitarka austrijskog porijekla (udala se u Zagrebu za Srbina Julija Budisavljevića) koja je za vrijeme Drugog svjetskog rata organizirala akciju spašavanja srpske djece iz ustaških logora. U jesen 1941. saznala je za stradavanje djece i žena u logorima (srpske žene i djeca nisu imali nikakvu mrežu pomoći) te pokrenula akciju sakupljanja novca, hrane, odjeće i lijekova za žene i djecu u logorima Loborgrad, Stara Gradiška, Jasenovac, Mlaka i dr. Nakon toga organizirala je i izvlačenje majki i djece iz logora te njihovo zbrinjavanje uz pomoć Židovske općine u Zagrebu, sestara Crvenog križa te Caritasa Zagrebačke nadbiskupije. Budisavljević je kroz cijeli proces pisala dnevnik u kojem je bilježila svjedočanstva terora ustaških logora. Umrula je 1978. u Austriji nikad ne primivši nikakvo priznanje za svoj rad. Hrvatski državni arhiv izdao je 2003. godine knjigu *Dnevnik Diane Budisavljević* uz 80 dokumenata koji svjedoče o djelovanju i o samoj Akciji, kojeg je sačuvala, prevela i prilagodila njezina unuka dr. Silvija Szabo. Zahvaljujući tom dnevniku rad Diane Budisavljević predstavljen je javnosti i spašen od zaborava.

²² Mataušić, 2003: 88

²³ Mataušić, 2003: 88

²⁴ Na povik Ante Bakotića: „Naprijed drugovi!“

armije i ostavile KL Jasenovac u ruševinama i natrpanog leševima.²⁵ Posljednja skupina ustaša logor je napustila 1. svibnja 1945. i povukla sa sobom većinu stanovništva Jasenovca šireći propagandu da će ih partizani pobiti. Dana 2. svibnja 1945. u napušteno mjesto i logor Jasenovac ušli su partizani sa zadaćom da sačuvaju sve tragove zločina. Zatekli su logor u ruševinama.²⁶

1.3. O BROJU ŽRTAVA

Koncentracijski logor Jasenovac je bio mjesto likvidacije prvenstveno pravoslavnog stanovništva, zatim i Židova, Roma, Hrvata, komunista i antifašista, partizana, domobranskih dezertera, ali i kriminalaca i kažnjenih pripadnika ustaškog pokreta. U logoru su ubijani muškarci, žene i djeca zbog vjerske, nacionalne ili ideološke pripadnosti. Broj žrtava KL Jasenovac izaziva najviše kontroverzi u razgovorima, a spekulacije, manipuliranje pa i nijekanje započeli su od samog ukidanja logora 1945. i traju do danas te su korištene za ostvarivanje određenih političkih interesa. Brojke se kreću u rasponu od 20 000 do milijun u raznoraznim procjenama, a rijetko su rezultat sustavnog znanstvenog istraživanja. Zemaljska komisija je 1946. godine objavila izvještaj „Zločini u logoru Jasenovac“ u kojem navodi broj od 500 do 600 tisuća ubijenih. Važno je napomenuti da se u oba muzejska postava, i u onom iz 1968. i 1988. godine navodila brojka od 700 000 žrtava.

Veliku ulogu u raspravi oko broja žrtava ima Gradina, masovna grobnica na desnoj strani rijeke. Poimenični popis žrtava nije objavljen sve do 1992. kada je savezni zavod za statistiku SR Jugoslavije objavio rezultate popisa načinjenog 1964. Prema podacima iz tog popisa u Jasenovcu je stradalo 59.188 osoba, od toga 49602 u KL Jasenovac a 9586 u logoru Stara Gradiška.²⁷ Naknadnim istraživanjima došlo se do zaključka da bi navedenu brojku trebalo uvećati za 40% tako da krajnjim zbrajanjem dolazimo do podatka od 80 000 do 100 000 ljudi. Do sličnih podataka došao je i hrvatski ekonomist i demograf Vladimir Žerjavić koji je 1989. godine objavio knjigu „Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu“ u kojoj

²⁵ Mataušić, 2008: 115

²⁶ Goldstein, 2011: 105 Prije konačnog povlačenja 1. svibnja ustaše su zapalili sve što je ostalo u logoru. U demoliranom logoru pronađena su tri preživjela logoraša i mnogo mrtvih tijela.

²⁷ Popis izvornog naziva „Spisak žrtava rata 1941-45- Ustaški logor Jasenovac“ tiskan je samo za internu upotrebu i u svega nekoliko primjerka. Kopiju, odnosno reprint kompjutorskog ispisa objavio je 1998. Godine Adil Zulfikarpašić, osnivač „Bošnjačkog instituta“ u Švicarskoj pod nazivom „Jasenovac- žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije“.

navodi da je u Jasenovcu (uključujući i Staru Gradišku) stradalo 80 000 do 90 000 ljudi, a među njima 48 000 do 52 000 Srba, 13 000 Židova, 12 000 Hrvata, 10 000 Roma.²⁸

Vođeni idejom da žrtva nije samo broj, već osoba s imenom i prezimenom te vlastitim identitetom i pričom, od 2006. posjetiteljima Memorijalnog centra Jasenovac dostupan je „Poimenični popis žrtava KL Jasenovac“ koji su izradili kustosi JUSP Jasenovac Jelka Smreka i Đorđe Mihovilović. Popis je napravljen na osnovi Poimeničnog popisa Žrtava drugog svjetskog rata iz 1964. i stotine drugih izvora, knjiga, fotografija, dokumenata i izjava te sadrži biografske podatke, podatke o stradanju te izvore u kojima se žrtva spominje.²⁹ Trenutno je na stranicama JUSP-a Jasenovac zabilježena brojka od 83 145 ljudi.³⁰ Autori popisa veoma su jasni u tvrdnji da popis nije završen i konačan. O manipulaciji brojkama, maksimalizaciji i minimalizaciji, korištenju brojki u propagandne svrhe bit će još riječi u narednim poglavljima koja će govoriti o odnosu jugoslavenske politike prema Jasenovcu, kao i u poglavlju o najnovijem postavu muzeja u Spomen području Jasenovac iz 2006. godine.

Važno je naglasiti da je Jasenovac jedini logor u Europi u kojem u likvidacijama nisu sudjelovali nacisti.

„...na tamnome dnu Dvorane sjećanja u jeruzalemskom Jad Vašemu Jasenovac je upisan među 22 najveća stratišta genocidnog ubijanja u okupiranoj Europi za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Posvuda, na dvadeset i jednom stratištu, organizatori i izvršioци masovne smrti bili su pripadnici njemačko-nacističkog SS-a, a samo je Jasenovac bio izuzetak: organizatori i masovni ubojice bili su ustaše.“³¹

²⁸ Goldstein, 2011: 312 U isto vrijeme i dr. Bogoljub Kočović statističko-demografskim istraživanjem dolazi do brojke od 70000. Njihove se tvrdnje novim istraživanjima sve više potvrđuju

²⁹ Istraživanje je obavio Savezni zavod za statistiku SFR Jugoslavije

³⁰ www.jusp-jasenovac.hr; zadnji posjet 7. ožujka 2018.

³¹ Goldstein, 2016: 98

Narodnost	djeca	muški	ženski	Ukupno
SRBI	12683	21738	13206	47627
ROMI	5608	5688	4877	16173
ŽIDOVİ	1601	7762	3753	13116
HRVATI	140	2866	1249	4255
MUSLIMANI	52	897	179	1128
SLOVENCİ	6	195	65	266
ČESI	2	96	16	114
SLOVACI	1	92	13	106
UKRAJINCI	4	52	8	64
CRNOGORCI		33	11	44
MAĐARI	1	20	6	27
TALIJANI		18	1	19
RUSI		12	6	18
RUSINI	1	8	1	10
NIJEMCI		4	6	10
POLJACI		5	4	9
ALBANCI		1		1
AUSTRIJANCI		1		1
GRUZIJCI		1		1
RUMUNJI		1		1
Nepoznato	2	80	73	155
Ukupno	20101	39570	23474	83145

Slika 1. broj žrtava preuzet s web stranice JUSP Jasenovac: pregled po narodnosti i spolu

Narodnost	1941	1942	1943	1944	1945	Nepoznato	Ukupno
SRBI	4748	34092	2345	4700	1332	410	47627
ROMI	2261	12838	310	691	57	16	16173
ŽIDOVİ	3142	8004	655	490	405	420	13116
HRVATI	221	929	378	1071	1530	126	4255
MUSLIMANI	50	279	161	288	324	26	1128
SLOVENCİ	9	56	19	63	94	25	266
ČESI	2	11	3	56	42		114
SLOVACI		9	9	70	18		106
UKRAJINCI		3	1	28	32		64
CRNOGORCI	7	13	1	9	14		44
MAĐARI	4	5	2	6	9	1	27
TALIJANI	4	6		7	2		19
RUSI	3	5	5	4	1		18
RUSINI		3	2	4	1		10
NIJEMCI		2		4	3	1	10
POLJACI		3		3	3		9
ALBANCI				1			1
AUSTRIJANCI		1					1
GRUZIJCI	1						1
RUMUNJI		1					1
Nepoznato	10	109	7	13	11	5	155
Ukupno	10462	56369	3893	7510	3881	1030	83145

Slika 2. broj žrtava preuzet s web stranice JUSP Jasenovac: pregled po narodnosti i godini smrti

1.4. IZGLED LOGORA III CIGLANA

Dok je većina logora po Europi sačuvana u izvornom obliku ili su naknadno rekonstruirani, točan izgled logora Jasenovac teško je rekonstruirati jer od autentičnih objekata nije ostalo ništa.³² Kao što sam već napisala, logor je uništen bombardiranjem, ali i miniranjem koje su proveli ustaše pri povlačenju. Od 1945. do 1951. godine ostaci građevinskog materijala su odnašani i korišteni su za obnovu sela, a 1960-ih su, prilikom izgradnje spomenika, uklonjeni i posljednji tragovi. Izgled logora rekonstruiran je na temelju nacrti i mapa logora iz različitih publikacija, sjećanja i iskaza logoraša, ali i fotografija koje je 1942. godine snimila „Slikopisna služba pri Predsjedništvu Vlade NDH“, kao i snimaka iz 1945. Logor je zauzimao prostor oko 1,5 km², a južna granica logora pratila je tok rijeke Save. Kao što sam već spomenula, logor je preuzeo objekte industrijske infrastrukture obitelji Bačić: ciglanu, pilanu, mlin i lančaru. Prostor logora bio je ograđen bodljikavom žicom, a izvan žica, na svakih sto metara, bile su podignute drvene izvidnice. Godine 1943. počeo se graditi i logorski zid te se površina logora povećala. Vrata, glavni ulaz u logor, na početku su bila na južnoj strani logora, a kasnije na zapadnoj. Nad polukružnim vratima od opeke stajao je naziv „Radna služba ustaške obrane – Sabirni logor br. III“, a iznad „Sve za Poglavnika Ustaška obrana“. Svi pridošli zatočenici prvo bi se okupljali ispred Zapovjedništva logora, neugledne bijele jednokatnice. S fotografija su nam poznati sljedeći objekti: zgrada Električne centrale s 25 metara visokim dimnjakom, časnička kuhinja, zgrada Ciglana, Pilana, postolarska i krojačka radionica, zidani bunker, drvene Kule (izvidnice), žičane ograde na visini od 2.5 do 3 metra, prvosagrađeni južni ulaz s natpisom. Zapadni ulaz iz 1945. s Kulom visokom 24 metra i Upraviteljstvom logora (kroz ta je masivna trokrilna vrata prolazila željeznička pruga), logorski zid, Tunel (dugačka remiza bez pobočnih zidova u koju je vodio odvojak željezničke pruge, Stolarija, barake za zatočenike.³³ Skica logora Jasenovac nastala je 1945. prema sjećanjima logoraša i sadrži cjelokupni popis objekata koji su se nalazili na području logora.³⁴ Jedna od najvjernijih nacrti logora nastao je 1942. godine u samom logoru i prokrijumčarena

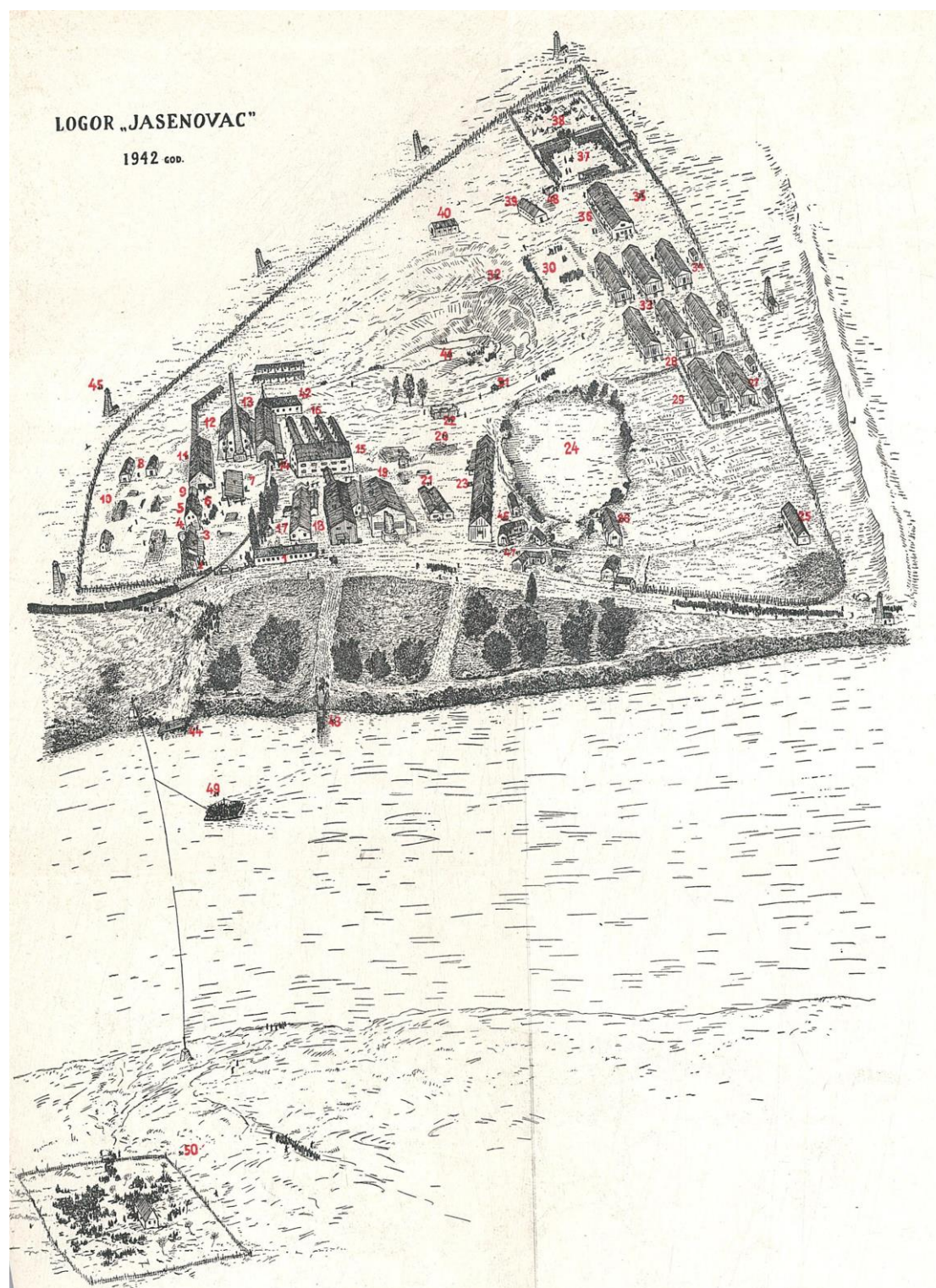
³² Jedinu autentični objekti su nasip uz Savu, dio željezničke pruge i zgrada Kožare odnosno dvije zgrade koje su pripadale Kožari, uz veliki nasip. Iako zaštićene Zakonom o zaštiti spomenika kulture u Domovinskom ratu su bile zapaljene i devastirane. Od veće zgrade ostali su samo vanjski zidovi, a spomen ploča koja se nalazila na desnom krilu je uklonjena. Manja zgrada je bolje ušćuvana i služi seljanima za spremanje poljoprivrednih strojeva. Mataušić, 2008: 95, informacija preuzeta iz Karakaš Marica; Mataušić, Nataša: Revizija i stručna obrada lokaliteta Spomen područja Jasenovac, 2002. Original elaborata se čuva u JUSP Jasenovac.

³³ Sve su fotografije dostupne u „Fotomonografiji Jasenovac“ i na web stranicama JUSP-a Jasenovac.

³⁴ Mataušić, 2008: 134

je posredstvom liječnika logoraša iz ustaške bolnice, a svrha mu je bila planiranje pomoći logorašima u pokušaju oslobođenja iz logora. Taj nacrt objavljena je i u knjizi Nikole Nikolića iz 1948. godine te također sadrži popis svih objekata u prostoru logora.³⁵

³⁵ Nikolić, 1948: 460, Mataušić, 2008: 132 Reprodukija ove skice bila je izložena na oba stalna postava Memorijalnog muzeja u Jasenovcu. Original se nalazi u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu.

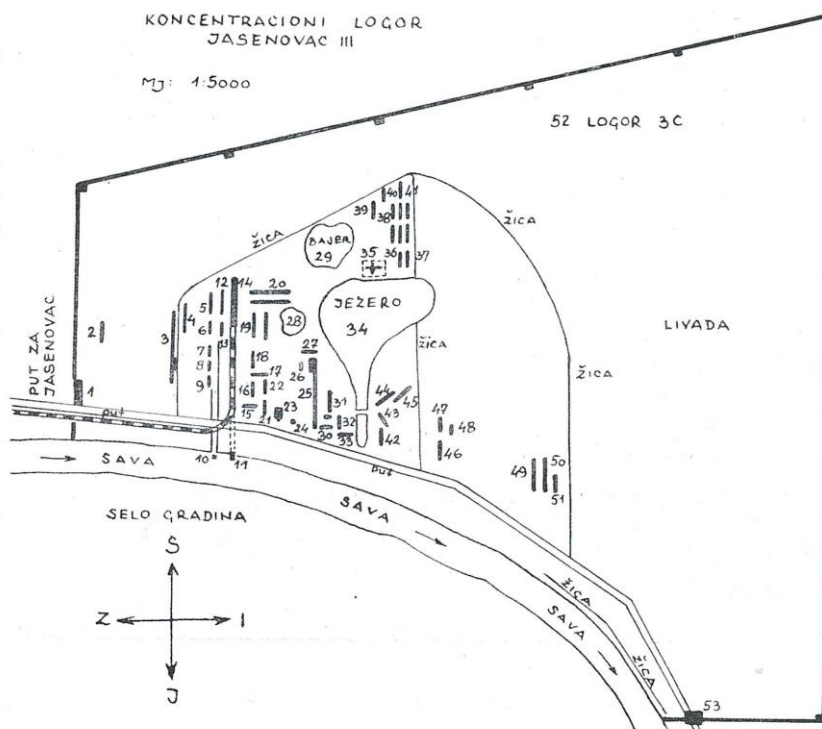
Slika 3. nacrt Logora Jasenovac nastao 1942. godine, iz knjige Nikole Nikolića

LEGENDA UZ VELIKU SLIKU »JASENOVAČKI LOGOR«

1	Stražara Ustaško-»časničke« nastambe. »Hodnik maljeva«.	23	Pekara i magazini hrane.
2	Zvonara.	24	Sablasno jezero.
3	Mučionica — zatvor i stan mučitelja.	25	Ekonomija, staje.
4	Šupa za opljačkane stvari.	26	Klaonica.
5	Zapovjedništvo, stan Luburića — »sveta soba«, stan Ljube Miloša — mjesto sadističkih umorstava iz uživanja, kancelarija Begovića.	27	Bolnica »B-I«.
6	Mjesto primanja novopridošlih osuđenika i odabiranja za individualna i masovna umorstva te bezbrojnih javnih mučenja i ubojstva.	28	Bolnica »B-II« (Ljudolovka).
7	»Montaža«.	29	Bolnička »nastamba« — za osoblje bolnice.
8	Magazin, limarija.	30	Mjesto »nastupa« i »primjernih egzekucija«.
9	Garaža.	31	Pumpa za prebacivanje zaražene vode iz »Bajera« u »Jezero« (24).
10	Groblje željeznih uređaja, automobila i t. d.	32	Povrće buja iz groblja plitko zakopanih žrtava.
11	Lančara.	33	Logor.
12	Ciglena »Ring« peći (keramika) za spaljivanje živih i poklanih.	34	Latrine.
13	»Tunel smrti«.	35	Vježbalište djece, koja su kasnije poklana.
14	Električari.	36	Desinfekcija. Stan, gdje su stanovala djeca s učiteljem.
15	Gradevinska grupa, stolarija.	37	»III-C«.
16	Pravljenje sirovih čerpića za ciglu — mjesto mnogih ubojstava.	38	Čergaški, ciganski »logor gladne smrti«.
17	Ustaško-»časnička« kantina i trpezarija. Radionice: umjetno-keramička, umjetno-bravarska, brijačnica i t. d.	39	Kuhinja za zatočenike i magazin.
18	Pilana.	40	»Krpara« — za sortiranje ciganskih prnja, koje su slali u tekstilne fabrike.
19	Pogon.	41	»Bajer« veliki krater, iz kojega se kopala glina. Mjesto masovnih ubojstava iscrpljenjem.
20	Mjesto mnogih »nastupa« i ubojstava.	42	Ciklonska plinara — radionica sapuna.
21	Staja za oruđe i stočnu hranu.	43	Granik.
22	Latrine s otvorenim otjecajem »Bajer« (41), odakle se je voda pumpala (31) u »jezero« (24), koju su logoraši pili, a bila je zaražena trbušnim tifusom	44	Skela za Gradinu.
		45	Kule »vrebačnice«.
		46	Vrančićeve veterinarske ambulante.
		47	Mrtvačnica.
		48	Kancelarija »III-C«.
		49	Skela »sv. Moloha«.
		50	»Kuća sablasti« Pere Vukića.

Slika 4. legenda uz nacrt Logora Jasenovac iz 1942. godine, iz knjige Nikole Nikolića

4. F-56 Skica logora Jasenovac, objavljena u knjizi Zločini u logoru Jasenovac Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1946. godine. Nacrt je izrađen prema zatečenom stanju u svibnju 1945. godine i sjećanjima logoraša.

TUMAČ NACRTA LOGORA JASENOVAC

1. STRAŽARNICA I UPRAVITELJSTVO LOGORA (ULAZ U LOGOR)	29. TZV. BAJER ODAKLE SE UZIMALA ZEMLJA ZA CIGLU
2. RAFINERIJA	30. REMENARIJA
3. GLAVNO SKLADIŠTE	31. ŠTALA
4. SKLADIŠTE I RADIONICE	32. KANCELARIJA NADZORNIKA
5. ŠUPA ZA CIGLE	33. KANCELARIJA GRUPNIKA I RADIONICE
6. LANČARA	34. VELIKO JEZERO S DRVENIM MOSTOM
7. UPRAVITELJSTVO LOGORA	35. ZATOČENIČKO GROBLJE
8. PAKETARNA	36. BOLNICA
9. ZVONARA	37. AMBULANTA
10. SEKLA NA SAVI	38. 6 BARAKA ZA NASTAMBU ZATOČENIKA
11. GRANIK NA SAVI	39. POMOĆNA KUHINJA
12. ŠUPA ZA CIGLE	40. KUHINJA
13. CIGLANA	41. BARAKA OBRATNE GRUPE
14. ŠUPE RADIONICE (TZV. TUNEL)	42. ŠTALA
15. STRAŽARA	43. KUHINJA
16. NASTAMBA USTAŠKIH ČASNIKA	44. MLJEKARNA I MESNICA
17. STOLARIJA	45. ZGRADA ŽENSKOG LOGORA
18. KUHINJA I NASTAMBA USTASA	46. NOVA MESNICA
19. DVIJE ŠUPE ZA CIGLE	47. LEDANA
20. DVIJE ŠUPE ZA CIGLE	48. SVINJAC
21. PILANA	49. USTAŠKE RADIONICE I NASTAMBE
22. ŠUPA	50. ZGRADA ŽENSKOG LOGORA
23. POGON SA DIMNJAKOM (ELEKTRICNA CENTRALA)	51. KUHINJA
24. KREČANA	52. LOGOR III-c
25. EKONOMIJA	53. IZLAZ IZ LOGORA I STRAŽARNICA (ISTOČNA VRATA).
26. UGLJENARA	
27. DRVARA I PEKARA	
28. ISKOPANA JAMA, ODAKLE SE UZI-	

2. JASENOVAC OD 1945. DO 1991. GODINE

2.1. JASENOVAC OD 1945. DO 1966.

Nacistička Njemačka je za vrijeme Drugoga svjetskog rata osnivala logore po cijeloj Europi (najveći broj njih je u Njemačkoj i Poljskoj), a nakon svršetka rata države su ih pokušale zaštititi kroz konzervatorske ili restauratorske prakse, zavisno od slučaja do slučaja. Treba razlikovati spomenike koji su uspjeli sačuvati autentične ostatke i strukture od onih koji su potpuno porušeni. Logori koji su uspjeli sačuvati autentične objekte njih same izlažu kao memorijalna mjesta i to su najvažniji dijelovi tih spomen područja. Kod logora koji nemaju sačuvane autentične ostatke postavlja se pitanjem kako kroz novi spomenik izraziti sjećanje na prostor i što točno treba obilježiti na takvim mjestima.³⁶ Prvi spomenici ubijenim zatočenicima logora počeli su se graditi još za vrijeme trajanja 2. svjetskog rata ili odmah nakon. Tada se još nije pričalo o holokaustu, štoviše, taj termin nije se koristio sve do 60-ih godina i suđenja Eichmannu u Jeruzalemu. Termin je ušao u jezik i kolektivnu svijest najviše zahvaljujući teoretičarki Hanni Arendt koja je pratila Eichmannovo suđenje. Do tada, za holokaust se koristila sintagma „uništenje europskih Židova“. „Vjerski i židovski simboli ne pojavljuju se na spomenicima sve do 60-ih dok nije na vidjelo počela izlaziti specifično židovska dimenzija nacističkog genocida.“³⁷ Prvi memorijalni spomenici holokausta, nastali još za vrijeme rata ili netom nakon, njegovali su tradiciju funeralne skulpture i ratnih spomenika: gradili su se u formi tornjeva, obeliska, piramida, klasičnih geometrijskih formi. Još jedna značajka spomenika nastalih u prvom desetljeću nakon rata jest da su mahom preživjeli zatočenci logora bili inicijatori gradnje (slično je bilo i kod nas). 50-ih godina se uvodi praksa gradnje figurativnih spomenika i to herojski realizam u zemljama Istočnog bloka, a kasnije apstraktni, avangardni spomenici diljem Europe. Natječaj za Auschwitz krajem 50-ih godina označava tu tranziciju prema novom žanru spomenika i novoj ikonografiji holokausta. U Auschwitzu su sačuvane strukture logora toliko impresivne da dugo nije bilo potrebe za simboličkom reprezentacijom. Prvi službeni spomenik podignut je

³⁶ Istočna Njemačka nije konzervirala ostatke logora već ih je rušila i naglasak stavljala na spomenike koji obilježavaju pobjedu antifašizma nad fašizmom, odnosno, potreba za simboličkom reprezentacijom javlja se ako nema fizičkih ostatak logora. Ako postoje fizički ostaci, oni su dovoljan memorijal: dobar primjer je Majdanek. Do 1970. tamo nije podignut dodatni umjetnički spomenik baš zbog postojanja fizičkih ostataka. Npr. logor u Dachau je 1945. godine također savršen sa zemljom no tamo su naknadno rekonstruirani neki objekti i naznačeno je gdje stoje barake. Zanimljiv je i slučaj Buchenwalda gdje se tek iza 1989. vraćaju i obilježavaju autentični objekti.

³⁷ Marcuse, 2010: 54

1955. godine: tri metra velika trapezoidna urna, no uskoro se tražilo bolje rješenje. 1957. godine raspisan je natječaj uz uvjet da ono što je ostalo od logora ne smije biti mijenjano. Kipar Henry Moore bio je predsjednik žirija, a od 426 prijavljenih na kraju je izabrano troje finalista. Sva tri prijedloga bila su konceptualna i apstraktna: poljski je bio ulica popločena crnim kamenjem, talijanski rampa, a španjolski vlak.³⁸ Tri tima su godinama radila na ideji, a završni produkt je apstraktni kubistički spomenik između dva krematorija gdje je na 20 jezika napisano „4 milijuna ljudi stradalo je i umrlo od strane nacista između 1940-45.“ 1995. godine natpis je zamijenjen sa milijun i pol ljudi. U to vrijeme još se nije vodilo računa o tome da spomenik sadrži imena žrtava – promjena prema točnim podacima tipična je za 90-e godine.³⁹ Taj novi oblik komemorativne umjetnosti odlikuje i obraćanje transnacionalnoj publici, avangardna forma, gradnja tzv. iskustvenih spomenika koji pozivaju posjetitelje na interakciju. Suvremene geometrijske forme sa simboličkom porukom koje komuniciraju s prostorom i ljudima te transformiraju krajolik u duhovno polje grade se na mnogim europskim spomen-područjima, a toj tradiciji zasigurno pripada i Bogdanovićev spomenik u Jasenovcu.⁴⁰ Mogli bismo napisati poseban rad o tome kako se stvara kolektivna memorija nekog naroda, i kako to utječe na stvaranje spomeničke baštine, no to nam nije tema. Osvrnimo se ipak samo na neke od ideja o tome što su uopće memorijalni spomenici. U knjizi Branislava Krstića „Spomenička baština – svjedočanstvo i budućnost prošlosti“ koja je komparativna studija spomeničke baštine na primjeru južnoslavenskih zemalja, autor kaže: „Za razliku od drugih vrsti arhitektonske baštine dobra memorijalne arhitekture ne izražavaju izvorno istoriju zemlje ili naroda; oni je naknadno obilježavaju. Nisu, dakle, izvorno svjedočanstvo prošlosti, nego percepcija savremenika o njoj. Često dopunjuju svjedočenje o onom što ne saopštavaju ostala dobra arhitektonske baštine i izraz su hijerarhije vrijednosti određenog vremena. Memorijalna arhitektura ističe one vrijednosti koje savremenici ili sljedbenici žele da ostave kao trajnu memoriju o prošlosti.“⁴¹

Kako se pristupilo zaštiti Logora Jasenovac s obzirom na to da nakon 1945. godine (kada je logor srušen sa zemljom) nije ostalo ništa od autentičnih objekata, analizirat ćemo u ovom

38 Posebno je zanimljiv prijedlog Poljaka Oskara Hansena: cesta kao negiranje tradicionalnog poimanja spomenika, tretiranje cjelokupnog prostora logora kao spomenik, cesta kao potraga za kontinuitetom života. Ideja je bila da crno popločena cesta 1 km duga sječe dijagonalno cijeli logor. Sve ostale strukture van ceste-barake, dimnjaci, žice- bile bi prepuštene propadanju kroz vrijeme. Struktura koja koristi vrijeme i mjesto kao glavne elemente nije prihvaćena od strane logoraša zbog propadanja, a Oskar Hansen se potpuno povukao iz projekta

www.architectural-review.com/rethink/reputations-pen-portraits-/oskar-hansen-1922-2005/8684657.article ;
zadnji posjet 7. ožujka 2018.

³⁹ Marcuse, 2010: 81

⁴⁰ Dobri primjeri su i spomenici na spomen-područjima Dachau, Treblinka, Majdanek. Marcuse, 2010: 88

⁴¹ Krstić, 2010: 414

poglavlju te se također baviti odnosom jugoslavenskog političkog sistema prema Jasenovcu. No prvo je potrebno pojasniti što se s logorom događalo po njegovom zatvaranju.

Ustaše su pri povlačenju iz logora minirali sve objekte unutar logora, a kuće u samom mjestu spalili gotovo do posljednje. Ostao je stajati jedino cigleni zid, dugačak 3,6 km i visok 3 metra koji je s vremenom iskorišten, ciglu po ciglu, za obnovu kuća u okolici. Dana 11. svibnja 1945. „Okružna i Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina“ posjetila je logor i utvrdila da je potpuno neupotrebljiv za bilo kakve svrhe, a 18. svibnja 1945. „Anketna komisija Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora“ anketirala je preživjele logoraše o zatečenom stanju i životu u logoru. Dana 18. lipnja 1945. napravljen je treći uviđaj. Dogovoreno je da se dozvoli upotreba preostalih građevinskih materijala za obnovu obližnjih kuća, a ne postoji nijedan dokument ni podatak o tome da se barem dio ruševina ostavi i konzervira kao historijski dokument. Također, ne zna se tko je izdao naredbu za raščišćavanje logora koji je do 1948. pretvoren u ledinu.⁴² Razdoblje od 1945. do 1947. godine predmet je mnogih kontroverzi i sramotnih naklapanja o tome da je prostor Jasenovca poslužio kao logor novoj jugoslavenskoj vlasti.⁴³ Kustosi Spomen-područja Jasenovac 2002. proveli su detaljno istraživanje o toj temi i nije pronađen apsolutno nijedan dokaz da su te tvrdnje istinite, a tome pridonose i brojna prikupljena svjedočenja mještana Jasenovca. Temom negiranja i potrebe da se umanjí zločinački i genocidni karakter ustaškog logora te da se brojna svjedočanstva i znanstvena istraživanja logora neargumentirano pokušavaju pobiti mnogo se bavio Slavko Goldstein, no to nije tema ovog rada. Postoje dokumenti o tome tko je započeo s demontažom logora: njemački zarobljenici te pripadnici oružanih snaga NDH koji su bili zarobljeni u privremenom logoru Bročice (koji je postojao samo dva mjeseca 1945.). Iste godine kraj Siska je formiran logor iz kojeg je 600 zatočenika poslano u Jasenovac na raščišćavanje. Ta se skupina zatvorenika zvala „Zavod za prisilni rad Sisak – radna grupa Jasenovac“ i sastojala se od bivših pripadnika oružanih snaga NDH. Oni su najviše radili na razgrađivanju zida te na obnovi kuća. To je zaista i bila radna skupina, nije bilo nikakvih likvidacija, a na raščišćavanju Jasenovca radili su do ljeta 1947. godine. Zaključak je da sve ono što se zbivalo nakon 2. svibnja 1945. na tom prostoru nije ni približno slično događajima

⁴² Goldstein, 2016: 73

⁴³ Tu je tvrdnju pokušavala dokazati Ljubica Štefan u tekstu „Poslijeratni Titov logor Jasenovac 1945.-47./48.“ na temelju svjedočenja šestero ljudi, a posljednjih godina osobito „Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac“ koje se trudi dokazati i to da logor Jasenovac nije bio logor smrti već sabirni, kažnjenički i radni logor u kojem se broj žrtava kreće najviše do par stotina i koji tvrde da je postojao i treći logor od 1948.-51. u kojem su bili zatvoreni politički protivnici tadašnjeg jugoslavenskog režima.

od 1941. do 1945. i ni slučajno se ne može govoriti o postojanju Logora II. koji neki revizionistički povjesničari pokušavaju dokazati.

Bogdan Bogdanović, autor spomenika u Jasenovcu o kojem će kasnije biti riječ, piše o pustoši i šikari koju je zatekao pri pregledavanju početkom 1960-ih godina te govori o miniranju koje su provodili ustaše, ali i partizani.⁴⁴ Razlozima uništavanja autentičnih ostataka od strane jugoslavenske vlasti, odnosu jugoslavenske politike prema Jasenovcu te svojevrsnom zatiranju sjećanja vraćat ću se u ovom poglavlju u više navrata.

Kada pogledamo koliki je broj knjiga bio objavljen do 2000. godine o Jasenovcu (1106 knjiga, 1482 memoara) ne čini nam se da ta tema ikako može biti prozvana tabu-temom u vrijeme Jugoslavije no činjenica je da je veliki broj publikacija nastao neposredno nakon Drugoga svjetskog rata (uglavnom memoari), a velika većina napisana je nakon Titove smrti 1980. godine. Zašto je tome tako i zašto je Jasenovac bio toliko teška tema za tadašnju vlast, odnosno, kakav je bio pristup toj temi? I što se to događalo u razdoblju od sredine 1950-ih do sredine 1960-ih godina? Prva nastojanja da se prostor bivšeg logora obilježi i da se logor Jasenovac transformira u mjesto pamćenja zbila su se krajem 1950-ih godina. Godine 1956. napravljeno je izvješće Konzervatorskog zavoda Narodne Republike Hrvatske u kojem stoji da na prostoru logora postoje tragovi baraka i nekih od objekata (temelji i dio zidova), a djelomično su sačuvani i ciglana, logorska pruga i zid. Predloženo je da se svi zatečeni ostaci, koji su bili potpuno obrasli u žbunje, očiste, otkopaju i zaštite od daljnjeg propadanja. Uz temelje logorskog zida postavljena je žičana ograda, a logorski objekti označeni su pločama s natpisima. Predložena je i rekonstrukcija dijela zida te sondiranje terena kako bi se točno utvrdila mjesta pojedinih grobnica.⁴⁵ No iako su te godine doneseni neki konkretni planovi, realizacija i raskrčivanje prostora počelo je tek sedam godina kasnije. Godinu prije Savez boraca otkupio je i nekadašnje zemljište logora na hrvatskoj strani. U tom periodu, obilježavanje prostora zahtijevali su jedino preživjeli zatočenici i njihova rodbina, taj prostor još ne postoji u kolektivnom pamćenju jugoslavenskih naroda, no pod njihovim pritiskom političko rukovodstvo počelo je razmišljati o mogućim formama obilježavanja. Prije te 1956. godine već je 1952. godine osnovan Inicijativni odbor za gradnju spomenika žrtvama fašizma

⁴⁴ „Minirali su ga ustaše, iz razloga više no razumljivih, ali i partizani – iz nerazumljivih razloga. Možda kao neku vrstu magijske osvete nad predmetom i predelom; najzad uvek prisutan narod, glas božji, narod seljački, hladnokrvno je raznosio što se moglo razneti – ciglu, drvenu građu, metalne delove, ostatke čuvenih peći..“ Bogdanović, 2001: 148. (Ova me Bogdanovićeve izjava podsjeća na sadašnje vrijeme i to kako se Rome okrivilo za odnošenje građevinskih materijala sa NOB spomenika i njihovo propadanje, a ne sadašnju vlast koja nema nikakav odnos prema antifašističkim spomenicima).

⁴⁵ Mataušić, 2003: 150 informacija preuzeta iz Arhiva JUSP Jasenovac, Jasenovac – uređenje logora, NRH Konzervatorski zavod Zagreb, Glavnom odboru Saveza boraca FNRJ u Beogradu, Zagreb, JUSP Jasenovac.

Jasenovac i to u samom mjestu Jasenovac. U dugom pismu koje su poslali Savezu boraca u Zagreb vidljiva je namjera podizanja spomenika žrtvama. U tom se dopisu izražava žaljenje što nikakvog spomenika još nema i predlaže se jedno monumentalno djelo s uređenim parkom oko njega te škola u kojoj bi se uredio i muzej posvećen žrtvama fašizma. Navodi se da su taj dopis poslali i svim vladama, pa i u Beograd. Savez boraca Hrvatske u Zagrebu prihvatio je taj prijedlog no isto ga tako i sputao s napomenom da se ničemu ne može pristupiti bez njihova nadzora, a kasnije te godine javlja im „da se s gradnjom ništa ne poduzima, dok se o tome ne odluči s nadležne strane u Beogradu i Zagrebu“, zato što je „gradnja spomenika u Jasenovcu zajednička stvar svih republika.“⁴⁶ Bitno je napomenuti da se u tom pismu spominje brojka od više stotina tisuća žrtava. „Na putu neposrednog integrisanja Jasenovca u zvaničan diskurs o prošlosti stajali su oni aspekti istorije logora koji su vezani za pitanja koja nadilaze Jasenovac – pitanje o broju žrtava rata i pitanje o odgovornosti za počinjene zločine.“ Pitanje koje nam se nameće jest posredstvom kojih se to praksi i diskursa sjećanja uopće moglo zahtijevati da Jasenovac postane mjesto sjećanja i mjesto o kojem je važno govoriti i obilježiti ga?⁴⁷ U obnovi Spomen područja Jasenovac kroz cijelu njegovu povijest vidljiv je izraziti diskontinuitet. Broj žrtava, njihov identitet, ali i tko je za te žrtve odgovoran, postala su pitanja koja su dodatno otežavala početak izgradnje spomenika i beskrajno duge rasprave, analize i korespondencije između različitih političkih rukovodstava. Osim broja žrtava, razlog zašto se toliko dugo otezalo sa spomenikom je taj što se kroz Jasenovac nije mogla provući priča o bratstvu i jedinstvu, herojstvu NOB-a, jugoslavenskoj borbi protiv okupatora jer se radilo o ustaškom hrvatskom logoru gdje su najvećim brojem ubijeni Srbi. Problem je bilo i geografsko određenje, odnosno, što sve uključiti u spomen područje: šire područje logora npr. i masovnu grobnicu Gradina na strani Bosne i Hercegovine ili samo Ciglanu.⁴⁸ Regionalne inicijative i organizacije cijelo su vrijeme vršile pritisak da se krene s planiranjem i izgradnjom spomenika, naglašavajući nezadovoljstvo posjetitelja i stranih delegacija koje dolaze u posjet prostoru bivšeg logora i ne mogu vjerovati da nikakav spomenik još nije izgrađen. Tu je vidljiva važnost „bottom up“ prakse pritiska na nadležne institucije. Godine 1963. organizirano je masovno memorijalno okupljanje preživjelih logoraša i rodbine žrtava što je doživljeno kao jedna vrsta prosvjeda zbog dugogodišnjeg zapostavljanja Jasenovca na službenoj razini.⁴⁹ Do 1963. spominju se neki od konkretnih prijedloga za spomenik, a jedna od zanimljivosti je i prijedlog kipara Vanje Radauša koji je samoinicijativno napravio projekt

⁴⁶ Karge, 2014:201

⁴⁷ Karge, 2014: 195

⁴⁸ Karge, 2014: 226

⁴⁹ Karge, 2014: 212

s 800 000 pločica (koju je predložila Komisija iz Hrvatske i tu se već poteglo pitanje da će doći do problema kada će se morati imenom i prezimenom popisati svi ti ljudi). Ona bi označavala broj stradalih no ništa od toga nije prošlo.

Predsjedništvo saveza boraca BIH je 1963. doputovalo u Jasenovac i izvijestilo o sramotnom stanju logora: jednoj drvenoj ogradi i tablama na mjestu logora, sramotnom provizornom muzeju – šupi u kojoj se nalazi nekoliko lubanja, kostura i lanaca te da već postoje nagađanja nekih posjetilaca da zapravo nije bilo takvih masovnih zločina pošto se Jugoslavija nije pobrinula za uređenje.⁵⁰ No oni u tom trenutku nisu znali da je već odabran projekt Bogdana Bogdanovića o kojem se uopće nije pričalo u javnosti. Godine 1960. bio je raspisan zatvoreni natječaj na kojem je pobijedio beogradski arhitekt Bogdan Bogdanović no sve do 1963. ništa se konkretno po pitanju Jasenovca nije zbivalo.⁵¹ Tada se početak izvedbe spomenika ponovo odgađa zbog rasprava oko Gradine koja nije uključena izravno u projekt, već je taj lokalitet po planu trebao biti samo raščišćen. Na sastancima je donesena odluka da Bogdanović mora svoj projekt proširiti i na desnu stranu rijeke no to se zapravo nikad nije službeno dogodilo.⁵² Projekt je krenuo u fazu provedbe početkom 1964., a dovršen je u ljeto 1966. godine.

Tu je potrebno spomenuti Logor Sobibor u Poljskoj koji je vjerojatno najslikovitiji jasenovačkom primjeru. SS-ovci su ga do temelja uništili prije povlačenja, nije ostalo ništa od autentičnih ostataka, prvi spomenik je otvoren 1965. godine (istovremeno s jasenovačkim spomenikom koji je građen 1964-1966.), a kasnije i muzej. Muzej u Sobiboru je suočen s istim problemom kao i jasenovački muzej: kako prikazati Holokaust i genocid na mjestu na kojem više nema izvornih objekata.⁵³

2.1.1. PROJEKT BOGDANA BOGDANOVIĆA

Na natječaju na kojem su sudjelovali Bogdan Bogdanović i Zdenko Kolacio, Bogdanović je pobijedio s projektom kojem je glavna ideja bila da izbjegne evociranje slika strave i užasa i stavi naglasak na Cvijet, simbol vječnog obnavljanja i optimizma, odnosno, htio je

⁵⁰ Karge, 2014: 215

⁵¹ U rujnu 1960. Centralni odbor Saveza udruženja boraca NOR-a Jugoslavije pozvao je arhitekte Zdenka Kolaciju i Bogdana Bogdanovića da ponude prijedlog. Mataušić, 2003: 150

⁵² Gradina je tek 1988. godine otvorena za posjet, tek se 1989. raspravlja o skeli za prijelaz no to nikad nije izvedeno što vjerojatno također ima veze s pitanjem broja žrtava koje bi se tada moralo staviti u centar pažnje.

⁵³ <http://www.sobibor-memorial.eu/en> ; (zadnji posjet 26.2.2018.). Na komparaciju Jasenovca i Sobibora, navela me i Maja Kućan, djelatnica JUSP-a Jasenovac u korespondenciji putem maila.

spomenikom obilježiti život, ono što dolazi nakon.⁵⁴ Projekt se sastojao od spomenika Cvijet i uređenja zelenog prostora oko spomenika. Bogdanović kaže: „smatram da bi bilo potrebno humke prekriti tablama od busena, sečenim na livadi mašinskim putem. Potrebno je sem toga posebnu pažnju obratiti na to da (?) ne beži i da se sačuva kontinuitet krivina.“⁵⁵

Duško Lončar, Deset godina Spomen područja Jasenovac, Jasenovac, 1977, str.16.

»TEHNIKA« GRAĐEVNO PODUZEĆE — ZAGREB
GRAĐEVINSKI DNEVNIK br. 159

Datum: 15. 9. 1965.

1. Inženjer	10. Strojari	Vrijeme:
2. Tehničari	11. Šešeri	
3. Poslovači	12. Plovari	Temperatura:
4.	13.	
5. Administratori	14.	
6. Ekonomski	15. Poljopr. radn.	
7. Pomagalac voditelja	16. Mistr. radn.	
8. Tisara		
9. Zidari		

OPIS RADA:

SMATRAM DA BI BILO
POTREBNO HUMKE PREKRITI
TABLAMA OD BUSENA, SEČENIM
NA LIVADI, MAŠINSKIM
PUTEM.
POTREBNO JE SEM TOGA POSEBNU
PAŽNJU OBRATITI NA TO DA
ŠALING "NE BEŽI" I DA SE
SAČOVA KONTINUITET KRIVINA.
BOGDAN BOGDANOVIĆ

Za izvođača: [signature] Nadzornik: [signature]

Slika 6. zapis Bogdana Bogdanovića, preuzeto s web stranice JUSP Jasenovac

Što se tiče pristupa zaštiti sačuvanih tragova logora, Bogdanović se zalagao za konzerviranje zatečenog stanja, protiveći se bilo kakvom rekonstruiranju jer tada lokalitet ne bi bio autentičan. Spomenik je smješten na sjeverozapadnom rubu većeg jezera i do njega vodi tzv. pasarela (uz „nasip smrti“), put popločen željezničkim karboniziranim pragovima. Jezero se za projekt proširivalo kako bi se otvorio pogled prema spomeniku. Mjesta na kojima su nekad u logoru bile barake obilježene su produbljivanjem terena u obliku obrnute plitke piramide, a grobnice i mučilišta plitkim konusima od nabijene zemlje.⁵⁶ Nije se pristupalo nikakvim rekonstrukcijama ranijeg stanja. Pejzažno oblikovanje memorijalnog područja i njegova

⁵⁴ Bogdan Bogdanović srpski je arhitekt, teoretičar, profesor, nekadašnji gradonačelnik Beograda, disident Miloševićeva režima.

⁵⁵ Lončar, 1977: 16

⁵⁶ Mataušić, 2003: 151

potpuna metamorfoza iz mjesta traume u mjesto kontemplacije i sjećanja bile su ostvarenje Bogdanovićeve temeljne ideje.

Konstrukcija spomenika izvedena je od armiranog betona (to je jedini njegov spomenik koji nije od kamena). Sastoji se od temeljnog dijela sa šest niša razdijeljenih betonskim zidovima, u dnu kojih su oblikovani bazeni za vodu, središnjeg stupa koji se nastavlja u razvijeni plašt cvijeta te od šest trapezastih ploča koje se nastavljaju na stropni dio niša. Kripta spomenika obložena je pružnim pragovima, a na sjevernoj strani kripte je položena brončana ploča u kojoj su reljefno upisani stihovi iz poeme *Jama* Ivana Gorana Kovačića.

U knjizi *Ukleti neimar* Bogdanović piše: „Melankolični lotos od prenapregnutog betona ne samo da zaustavlja zle primisli i s jedne i s druge strane, on ima čak i izvjesno katarzično djelovanje: nikog nije vrijeđao/nikom nije prijetio nije pozivao na osvetu/ a ipak nije skrivao istinu.“⁵⁷ S koje god strane se prilazi Spomen području Jasenovac, dočekuje nas Cvijet. Svaki put kad dolazim i prizor pejzaža s Cvijetom se ukaže, osjetim promjenu energije: ima nečeg što oduzima dah u tom prizoru i poziva na tišinu i poštovanje.

Motiv Janusa, dvostrukog lica, protezao se kroz cjelokupno Bogdanovićevo stvaralaštvo: to je vidljivo i u Spomeniku Cvijet: i tu je riječ o udvojenoj formi, licu i naličju, nadzemnom i podzemnom dijelu, a nevidljivo (trauma) se preklapa s pokušajem reprezentacije u formi memorijalne arhitekture.⁵⁸ On je često naglašavao da sanja o svijetu bez spomenika, a da oni koje on gradi ni ne liče na spomenike (on ih naziva kontemplativnim igrarijama). Jedan od Bogdanovićevih doprinosa memorijalnoj arhitekturi i spomenicima jest taj da je u potpunosti zaobišao socrealističku formu. On je sam izrazio čuđenje da je odabran za Jasenovac no pojašnjava da je Tito osjećao da Jasenovcu ne trebaju tradicionalni spomenici uzdignutih šaka i da bi svako evociranje bilo opasno. Bogdanovićev spomenik oslobođen je svih ideoloških obilježja, sveden je na neki način na apstraktni znak i to je Tita nagnalo da podrži Bogdanovića koji pamti Titovu rečenicu: „pa zašto da ne, moderno je, ali meni se to sviđa“. Nema čak ni obilježja u čiju se slavu spomenik podiže ni tko su krvnici: samo stihovi I. G. Kovačića. Sam Bogdanović piše: „Spomenuta mjesta žrtava i patnje valja osloboditi od mitskog kako u budućnosti ne bi bili razlogom novih stradanja i patnje.“⁵⁹ S cijelom se pričom oklijevalo jer bi njegovo podizanje značilo priznavanje da je Jasenovac nacionalni

⁵⁷ Bogdanović, 2001: 123

⁵⁸ Pogledati katalog sjajne izložbe „Bogdan Bogdanović-Ukleti neimar“ održane 2012. godine u Gliptoteci čiji su kustosi bili Sonja Leboš, Ivan Ristić, Maja Kučan.

⁵⁹ <http://www.6yka.com/novost/49841/bogdan-bogdanovic-sanjam-o-svijetu-bez-spomenika>; zadnji posjet 7. ožujka 2018.

logor uništenja, u kojem Nijemci uopće nisu sudjelovali, a tada se još uvijek baratalo brojkama od 700 000 poginulih.

Činjenica da je jugoslavenska vlast odabrala ovakav spomenik „oslobođen ideologije“ za obilježavanje najvećeg stratišta zločina, dovodi nas do pitanja koji je zapravo najbolji način obilježavanja memorijalnih mjesta Holokausta i žrtava NDH, odnosno, koji su najbolji modeli reprezentacije sjećanja i kako pristupiti spomenicima koji imaju za zadaću memorijalizaciju neiskazivih užasa i „teške baštine“ općenito. Da li je uopće moguće prikazati traumu? No o tome će biti više riječi u posljednjem poglavlju.

Cijela ta mučna i duga priča koja je vodila do otkrivanja spomenika 4. srpnja 1966. godine pojačana je i konfuznom svečanošću na kojoj Tito nije prisustvovao. Bogdanović o tom danu piše: „Najzad, došao je dan otvaranja. Govornica je iz nekih razloga bila gotovo čitav kilometar udaljena od betonskog cveta. Prigodan, ali nedokrajčen govor izgovorio je ugledan prvoborac, Srbin iz Hrvatske, ličnost ne naročito visoko rangirana u ondašnjoj hijerarhiji. Tito se nije pojavio. Verovatno je sa svojom sposobnošću da predviđa nezgodne sticaje, mogao živo zamisliti šta se sve može dogoditi. A dogodilo se sledeće: governi je, po ustaljenom običaju, bio preopširan, dalo se zaključiti, po disanju mase, da ga niko i ne sluša. Otpočelo je komešanje. Prisutni, u najvećem broju žene u crnini i sa crnim maramama- probili su kordon i preko praznog polja stuštili se ka spomeniku. Više desetina, možda i stotinu hiljada ljudi trčalo je preko polja izbezumljeno grcajući; saplitalo se, posrtalo, padalo. Prodoran, užasan krik, pa produženo potmulo ridanje koje je trajalo najmanje sedam- osam minuta, sve dok masa nije pristiglado samog podnožja spomenika i opkolila ga. Prizor je bio nezemaljski i podsećao je na Sudnji dan. Neobično je što ga docnije nisam nijednom video ni na filmu, ni na televiziji. Možda je neko kamermane upozorio da ne snimaju, a možda su se, ne očekujući išta slično, i sami našli u gužvi. Nesrećni governi, već uveliko iza leđa mase, još je nešto mumlao, pa je zatim i sam potrčao za ostalima. ...Spomenik je dakle bio otvoren. Međutim, pravi čin otvaranja bio se već dogodio istog jutra, tako reći u praskozorje. Došli su radnici i pružili mi ljudsku lobanju. Neočekivano je iskrsla iz zemlje i našla se pod grabuljama. Čuteći smo je odneli na obalu reke, sišli smo u obalsko blato, tiho je spustili u vodu. Dok je tonula, rukavac matice je povukao ka sredini reke. Otišla je istim onim putem kojim su otputovali i mnogi drugi jasenovački mučenici.”⁶⁰

⁶⁰ Bogdanović, 2001: 163

Slika 7. Fotografija s otvorenja spomenika 1966., preuzeto s web stranice Vizkulture

Puno je veoma kvalitetnih spomenika podignuto u Jugoslaviji 1960-ih i 1970-ih godina, a jedan od razloga je, kao što je vidljivo iz ovog primjera, angažiranje vrhunskih umjetnika u proces. Važno je naglasiti i to da se Jugoslavija potpuno odvojila od sovjetske kulturne politike i težila zapadu afirmirajući modernu umjetnost komplementarnu socijalističkim idejama otvorenog društva. O tome piše i Bogdanović u *Ukletom neimar*u: „Zadugo, u našim nekadašnjim uslovima, javni spomenik bez insignija građanske lojalnosti, bez srpa i čekića, bez petokrake zvijezde, ili bar bez dovoljno “idejno” dinamiziranih geometrijskih oblika koji temperamentno streme u zanosnu budućnost, bio bi nedopustiva društvena sablazan. Ali, na prelazu iz pedesetih u šezdesete, vremena su se ipak menjala. Tek dovršeni tumuli (veštački brežuljci) Spomen-groblja u Sremskoj Mitrovici, a odmah zatim i grupa kenotafa u makedonskom gradu Prilepu, otvarali su put jednoj novoj antropologiji sećanja”⁶¹

No iz cijele priče i činjenice da je do otvaranja spomenika došlo tek 1966. godine zaključujemo koliko je država kontrolirala sjećanje na Narodnooslobodilačku borbu.

⁶¹ Bogdanović, 2001: 139

Slika 8. Cvijet Bogdana Bogdanovića, vlastita fotografija 2008. godina

Slika 9. Cvijet, vlastita fotografija, 2008. godina

Slika 10. Cvijet, vlastita fotografija, 2013. godina

2.2. JASENOVAC OD 1966. DO 1991.

Tijekom 1960-ih i 1970-ih godina napravljeni su sljedeći zahvati na prostoru Spomen područja Jasenovac:

- 1967. u Krapju su obilježene tri masovne grobnice i izgrađen je spomenik autora Ninoslava Jankovića
- 1967. na zgradu Kožare postavljena je spomen ploča
- 1967. u spomen na 367 stradalih mještana Jasenovca u središtu mjesta podignut je spomenik *Mrtvi živima oči otvaraju*, akademskog kipara Stanka Jančića
- 1968. godine osnovana je ustanova Spomen područje Jasenovac, a u srpnju te godine otvoren i Memorijalni muzej
- 1969. obilježene su masovne grobnice u Mlaci
- do 1971. izgrađeni su svi objekti i završeno je hortikulturno uređenje okoliša.
- narednih godina obilježeni su i uređeni grobni lokaliteti (Limani, Mlaka, Uštica, Krapje i Donja Gradina) i dograđeni novi radni prostori.
- u Ušticu su obilježene masovne grobnice i podignuta je spomen ploča na romskom groblju
- u Donjoj Gradini uređeno je devet grobnih polja na kojima se nalazi 105 masovnih grobnica.)
- 1973. godine jedini sačuvani autentični objekti, dvije zgrade Kožare u mjestu Jasenovac, zaštićene su Zakonom o zaštiti spomenika kulture i uvrštene u registar nepokretnih spomenika kulture.⁶²

Godine 1983. Spomen području Jasenovac pripojeni su svi lokaliteti bivšeg logora Jasenovac: područje logora III Ciglana, Kožara u samom mjestu Jasenovac, Donja Gradina, Uštica, Krapje, Bročice, Mlaka, Jablanac, Dubičke krečane, Bistrica i Stara Gradiška.⁶³

U Izvještaju (analize i smjernice razvoja) Spomen-područja Jasenovac napravljenom 1980. godine navodi se stanje svakog od lokaliteta logora Jasenovac, bilo da je dio Spomen-područja ili ne. U izvještaju se nabrajaju objekti spomeničkog i utilitarnog karaktera, od Cvijeta i pasarele do Memorijalnog muzeja s izložbenom i projekcijskom dvoranom, veličina svih zasebnih prostora, a piše se i o podzemnim vodama koje konstantno ugrožavaju područje te problemu sa stokom koja dolazi na ispašu na uređene hortikulturne površine na Spomen-

⁶² www.jusp-jasenovac.hr; zadnji posjet 7. ožujka 2018.

⁶³ Izvor: www.jusp-jasenovac.hr Stara Gradiška danas nije dio Spomen-područja Jasenovac, osim Kule koja to postaje 1982.; zadnji posjet 7. ožujka 2018.

području. Navodi se i potreba za daljnjim istraživanjem i obilježavanjem grobnica, kao i potreba da se obilježi mjesto „Istočna kapija“ gdje je izvršen proboj logoraša. Ponovno se navodi da je Kožara jedini autentični objekt bivšeg logora no da se on ne nalazi u sastavu Spomen područja. I za sve ostale lokalitete navodi se trenutno stanje i što je još potrebno obilježiti, popraviti, pridodati.⁶⁴

2.2.1. PRVI STALNI MUZEJSKI POSTAV 1968.

Nakon godina planiranja, istraživanja i dvije godine nakon otkrivanja spomenika, 4. srpnja 1968. otvoren je Memorijalni muzej Spomen-područja Jasenovac.⁶⁵ Ideja je bila da muzej bude dio novootvorene ustanove te da bude mjesto istraživanja i muzejske prezentacije. Arhitekt zgrade memorijala bio je Petar Vovk, a interijera izložbe Đuka Kavurić. Prvi stalni muzejski postav koncipirala je kustosica Ksenija Dešković iz Muzeja revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu. Dokumentacijsko-informacijski dio postava činila je kombinacija predmeta izloženih u dvije razine: u horizontalnoj staklenoj vitrini i iznad vitrina kao friz. Donji dio postava činili su osobni predmeti zatočenika (nakit, češljevi, gumbi, pisma), izvorni ustaški dokumenti, dopisi o upućivanju u logor, popisi zatočenika koji su primali pakete te reprodukcije jednog crteža zatočenika Danijela Ozme nastalog u logoru, a gornji friz dokumenti i fotografije iz NDH i nakon oslobođenja logora te oruđe za ubijanje koje je bilo iza rešetaka. Postav su pratile legende i objašnjenja nacističkog sustava u Europi i kod nas, djelovanju NDH i samog logora te pričom o otporu zatočenika.⁶⁶ Dakle, postav je sadržavao kombinaciju osobnih predmeta koje stavljaju naglasak na žrtvu, ali je preveliki naglasak bio stavljen na povijesni i politički kontekst do 1941. godine, a premali na sam logor.

U sklopu ustanove postojala je i kino dvorana u kojima su se prikazivali filmovi o Jasenovcu *Evandjelje zla* Gojka Kastratovića i *Jasenovac 1945.* Bogdana Žižića. Također, u centru su se održavala predavanja, znanstveni skupovi, književne manifestacije, odnosno, naglasak je bio stavljen i na edukativni dio programa. Zanimljivo je pročitati tekst muzeologa Đorđa Miljkovića o memorijalnim muzejima u socijalističkom društvu koji je nastao 1975. godine i u kojem govori o tome što drži bitnim kod memorijalnih muzeja. „Pitanje memorijalnih muzeja kod nas je kompleksno. Međutim, ostaje osnovno pitanje kao potrebe našeg socijalističkog samoupravnog društva da i oni budu nastavno-vaspitni kabineti u kojima će

⁶⁴ Izvještaj (Analiza stanja i smjernice razvoja), Spomen područja Jasenovac, 1980., ustupila Maja Kućan

⁶⁵ Dana 1. srpnja 1968. osnovana je ustanova Logor jasenovac.

⁶⁶ www.jusp-jasenovac.hr; zadnji posjet 7. ožujka 2018.

mladi moći na izvoru da uče o prošlosti svoga naroda. (...) Memorijalni muzeji ne smeju biti postavljeni tako da posetilac samo „prošeta“, već da u njima nešto nauči. (...) Sadržinske koncepcije predstavljaju osnovu, no ne i nešto što treba da bude statično. Naprotiv, to je živa materija koja se dopunjuje novim saznanjima, a ponekad i korigira.“⁶⁷

Osim izložbenog postava, u istoj je dvorani 1968. bila postavljena i skulptura od željeznih lanaca, reljef „Žrtvama fašizma u Jasenovcu“ kipara Dušana Džamonje izrađena posebno za ovo mjesto i izabrano putem natječaja. Reljef je na tom mjestu stajao punih 37 godina dok se nije desilo njegovo uklanjanje 2005. godine prilikom planiranja novog postava muzeja. U medijima je izbio skandal u kojem se Natašu Jovičić, tadašnju ravnateljicu Spomen područja Jasenovac, optužilo da je bez ičijeg znanja uklonila skulpturu u Gliptoteku i da za nju više nema mjesta u novoj koncepciji postava.⁶⁸ Upleteno je bilo i Ministarstvo kulture, u medije je izašao cijeli skandal oko nepostojanja Savjeta Jasenovac zbog svađa i odlaska nekih članova vijeća, a i cijeli niz aktera intelektualne scene uključio se u raspravu, Dušan Džamonja je tvrdio da se skulptura želi maknuti zbog novog „neideološkog“ koncepta postava koji još nije ni realiziran i za njega je uklanjanje imalo ideološke konotacije.⁶⁹ Nije mi potpuno jasno kako se uspjelo doći do rješenja i što je od tvrdnji u članku istinito, no činjenica je da je reljef vraćen u Jasenovac u travnju 2006., i uz suglasnost autora postavljen na sjeverni zid Memorijalnog muzeja u Jasenovcu. Na službenim stranicama Spomen područja Jasenovac stoji podatak da je tada upućen u Gliptoteku radi restauriranja i zaštite, no naišla sam i na članak u kojem Leonida Kovač brani svoj koncept koji nije uključivao Džamonjinu skulpturu te da je posve normalno da se postavi izložbi mijenjaju i da svako vrijeme ima svoje reprezentacijske paradigme. Osim Džamonjine skulpture, uz muzejsku zgradu postavljena je još jedna: Mrtvi logoraš Kipara Stanka Jančića.

Treba napomenuti da Jasenovac zbog svih razloga navedenih u prethodnom poglavlju, kasni za europskim praksama obilježavanja memorijalnih područja. Tako je npr. u Auschwitzu Muzej osnovan već 2. srpnja 1947., a mjesec prije već je bila postavljena i prva izložba o užasima logora koju su pripremili samo bivši zatočnici i na kojoj je bilo 50 000 posjetitelja. Većina objekata i infrastrukture ostala je netaknuta i sačuvana. Godine 1979. Auschwitz je upisan na UNESCO-ov Popis svjetske baštine na bazi kriterija broj VI: izravno ili očito povezan s pojavama ili živom tradicijom, s idejama ili vjerovanjima, s umjetničkim i

⁶⁷ Miljković, 1975: 34

⁶⁸ <https://www.jutarnji.hr/arhiva/jasenovac-opet-posvadao-zive-zbog-mrtvih/3369278/>, zadnji posjet 7. ožujka 2018.

⁶⁹ <http://arhiva.nacional.hr/clanak/22161/vratite-odmah-moj-reljef-u-jasenovac>; zadnji posjet 7. ožujka 2018.

književnim radovima izvanrednog jedinstvenog značaja.⁷⁰ U evaluacijskom prijedlogu i obrazloženju ICOMOS-a (Međunarodnog vijeća za spomenike i spomeničke cjeline) od 7. lipnja 1978. za uključenje Auschwitza na popis svjetske baštine stoji da svi sačuvani objekti, koji su u jednakom stanju kao i 1947. godine kada je osnovan Muzej, zidovi, bodljikave žice, vješala, plinske komore, svjedoče o genocidu Hitlerove vlasti te da je to najveće groblje na svijetu u kojem je mučeno i ubijeno četiri milijuna ljudi.⁷¹

Slika 11. prvi stalni muzejski postav, preuzeto s web stranice JUSP Jasenovac

⁷⁰Auschwitz Birkenau, spomenik planiranom genocidu nad Židovima od strane njemačkog nacističkog režima i smrti nebrojenih drugih, sadrži nepobitne dokaze jednom od najvećih zločina počinjenih protiv čovječnosti. To je također spomenik snazi ljudskog duha koji se u strašnim uvjetima nesreće odupirao nastojanju njemačkog nacističkog režima da potiskuje slobodu i slobodnu misao i da obriše kompletne rase. To mjesto je ključno mjesto sjećanja za cijelo čovječanstvo na Holokaust, rasističke politike i barbarizma; to je mjesto našeg kolektivnog sjećanja na mračno poglavlje u povijesti čovječanstva, mjesto prijenosa mlađim generacijama i znak upozorenja na mnoge prijetnje i tragične posljedice ekstremnih ideologija i poricanja ljudskog dostojanstva. <http://whc.unesco.org/en/list/31>, zadnji posjet 7. ožujka 2018.

⁷¹ VI. Auschwitz-Birkenau, spomenik mučenštvu i otporu miliona muškaraca, žena i djece nije povijesni muzej u uobičajenom značenju riječi; on je neopozivo i konkretno svjedočanstvo jednom od najvećih zločina ikad počinjenih protiv čovječnosti; primjer, po izvrsnosti, koji je nedvojbeno razjasnio esencijalni aspekt povijesnog fenomena Hitlerizma. Muzej Auschwitz -Birkenau, kroz svoje brojne aktivnosti (filmove, predavanja, publikacije, izložbe i dr.), učinio je javnosti vidljivim političke, povijesne i psihološke procese koji su deoveli do osnivanja koncentracijskih logora Trećeg Reicha. Štoviše, organizatori se nadaju da će ovaj projekt, podržan takvim stravičnim dokazima, doprinijeti održavanju svjetskog mira. <http://whc.unesco.org/en/list/31/documents/>, zadnji posjet 7. ožujka 2018.

2.2.2. DRUGI STALNI MUZEJSKI POSTAV 1988.

Muzejski postav nadopunjen je i obnovljen 1988. godine u suradnji s kustosima Dragojem Lukićem i Antunom Miletićem iz Novog Sada, a postav je proširen na 600 izložaka. Autor likovnog rješenja bio je Joža Rebernak. Novi postav bio je čitljiviji i sadržajniji te detaljnije pojašnjavao život i sudbinu zatočenika u logoru, ali i ustaške zločine.

Kombinirao je edukativni dio i posvećenost žrtvi kroz veliki broj ustaških dokumenata i osobnih predmeta zatočenika. Postav je bio na tri razine: na gornjoj su bile fotografije zločina nacista, fašista i ustaša za vrijeme NDH, fotografije leševa ljudi kojima ne znamo ime s jedne strane, a s druge kolone ljudi pri deportaciji, na srednjoj su bili dokumenti i fotografije ustaške provenijencije: oglasi o strijeljanjima, obveznom prijavljivanju i prisilnom preseljenju određenih naroda, zločinima te vitrina s predmetima iz masovnih grobnica, a na donjoj su bili izloženi osobni predmeti zatočenika i zatočenica te oruđe kojim su oni ubijani, kao i dio pronađenog logorskog kancelarijskog inventara - pečati logora Jasenovac, tintarnica. Postavom su dominirale fotografije leševa (u velikim dimenzijama) što čitam kao želju za proizvođenjem učinka kod posjetitelja.

Slika 12. drugi stalni muzejski postav, preuzeto s web stranice JUSP Jasenovac

Uz već prikazivane dokumentarne filmove, prikazivan je i dokumentarni film *Krv i pepeo Jasenovca* redatelja Lordana Zafranovića, snimljen 1984. godine.⁷²

Bitno je naglasiti da je 1980-ih godina pažnja posvećena i Gradini. Iako ni tada nije bio podignut spomenik, zabilježeno je da je Ante Milković, tadašnji predsjednik Savjeta memorijalnog područja rekao: "Tko nije bio na Gradini nije bio u Jasenovcu. To treba biti moto."⁷³

Osamdesetih godina Spomen-području Jasenovac pridodan je još jedan objekt po kojem je danas prostor prepoznatljiv: kompozicija „vlaka smrti“ kojima su zatočnici bili deportirani u logor. Parna lokomotiva i pet teretnih vagona bila je sagrađena 1922. godine u Tvornici lokomotiva u Düsseldorfu, a Spomen-području Jasenovac poklonile su je Jugoslavenske željeznice. Ta je lokomotiva jedini primjerak parne lokomotive serije JŽ 20 koji je sačuvan u Hrvatskoj no bitno je naglasiti da to nije izvorna lokomotiva koja je prevozila zatočnike.⁷⁴ Kompozicija je postavljena 1989. na mjesto gdje se zaustavljao transport sa zatočnicima.

⁷² Izvor: www.jusp-jasenovac.hr; 7. ožujka 2018.

⁷³ Karge, 2014: 241

⁷⁴ Bunijevac, 2006: 52

3. SPOMEN-PODRUČJE JASENOVAC OD 1991. DO DANAS

3.1. SPOMEN PODRUČJE-JASENOVAC ZA VRIJEME DOMOVINSKOG RATA I NAKON

Iako je rat već počeo, Ustanova Spomen-područja Jasenovac radila je do srpnja 1991. Do tog datuma zaposlenici su mikrofilmirali sve inventarne knjige i svu su muzejsku građu (koja su činila 4088 predmeta) pohranili u metalne sanduke i pripremili za evakuaciju, no ipak je bilo prekasno. Dana 25. rujna Jasenovac je napadnut, a zatim je u njega ušla vojska Republike Srpske Krajine. Muzejska građa prenesena je u Bosansku Dubicu (spasio ju je bivši kustos Jasenovca Sime Brdar), a zatim u Banja Luku i do svibnja 1995. nije bila dostupna nikome od muzejskih djelatnika. O tom problemu izviješteni su i UNESCO, ICOM, Promatračka misija EU i ostale nadležne institucije.⁷⁵

U izvješću promatračke misije Europske zajednice koja je u svibnju 1994. obavila očevid stanja spomenika kulture i muzeja na okupiranom području Republike Hrvatske, navodi se da je Memorijalni muzej potpuno prazan i da nema informacija o muzejskoj građi Spomen područja Jasenovac te da spomenički prostor i spomenik u Jasenovcu nisu oštećeni, osim Kule u Staroj Gradiški, simbola stradanja žene i djece, koja je oštećena od projektila. Nakon oslobođenja ovog područja 1995. godine predstavnici Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine Ministarstva kulture RH obišli su Spomen područje Jasenovac te utvrdili da nedostaje cjelokupan muzejski fundus te da su zgrada Memorijalnog muzeja i spomenički prostor devastirani.⁷⁶ Koliko je udio krivnje HV-a, JNA ili vojske SAO Krajine, nije se moglo točno utvrditi. Fundus koji je nestao činili su izvorni predmeti logoraša, njihovi dokumenti, fotografije, zapisi, zatim velika zbirka fototeka, video i filmoteka, fonoteka. No uskoro je izašlo na vidjelo da je građa pomno čuvana i iskorištena u propagandne svrhe u cilju dokazivanja „genocidnosti hrvatskog naroda“ na izložbi *Jasenovac-sistem ustaških logora smrti* otvorenoj u Beogradu 1997. godine, a prije toga i u Beču, Novom Sadu i New Yorku. Ekspoziti su 2000. godine izloženi i u Banja Luci na II. Međunarodnoj konferenciji o Jasenovcu. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Spomen područje Jasenovac tražili su preko međunarodnih institucija povrat otuđene muzejske građe. Temeljem ugovora između Muzeja Holokausta u Washingtonu i Ministarstva kulture RH, dio muzejske i arhivske građe

⁷⁵ Mataušić, 2003: 155

⁷⁶ Utvrđeno je da je iz Memorijalnog muzeja Spomen područja Jasenovac nestalo ili uništeno 7.705 muzejskih predmeta i oko 2.500 naslova u biblioteci, a ratna šteta na materijalnim sredstvima procijenjena je na 690.570 DM. www.jusp-jasenovac.hr; 7. ožujka 2018.

Spomen područja Jasenovac koja se nalazila u arhivu u Banja Luci pohranjen je, u listopadu 2000., radi konzerviranja, restauriranja i katalogiziranja na godinu dana u Memorijalni muzej Holokausta u Washington. U ožujku 2001., tadašnji ravnatelj SP Jasenovac Mate Rupić obavio je pregled sve građe u New Yorku i utvrdio da nedostaje oko 30%. Iste godine građa je i vraćena iz Memorijalnog muzeja holokausta u Jasenovac.⁷⁷

Već se 1998. na osnovi Projekta i plana sanacije Spomen područja Jasenovac započelo s uređenjem i revitalizacijom područja, razminiranjem i hortikulturnim uređenjem okoliša, obnovom zgrade Muzeja i radnih prostorija (1998.-2001.) i istražnim radovima za sanaciju Cvijeta, kao i restauriranjem i konzerviranjem logorskog spomen-vlaka. U suradnji s Hrvatskim željeznicama 1999. obnovljen je prilaz spomeniku, tzv. pasarela, a restauriran je i vlak.. Skulptura Dušana Džamonje također je restaurirana i postavljena u izložbenoj dvorani. Kako je došlo do razmišljanja o novom postavu Muzeja koji će biti otvoren tek 2006. godine? Ministarstvo kulture imenovalo je 1998. Povjerenstvo za izradu privremenog muzejskog postava koje je na temelju sve dostupne dokumentacije i građe izradila Prijedlog muzeološke koncepcije novoga stalnog postava Memorijalnog muzeja Jasenovac, koji je predan Ministarstvu kulture 3. prosinca 1999.⁷⁸ Taj je prijedlog bio jasan oko jednog: spomen područje Jasenovac zadržat će kontekst i svrhu Spomen-područja a to je da prezentira događaje u ustaškom logoru od osnivanja 1941. godine do dolaska Zemaljske komisije 1945. Kad to čitamo, pitamo se kako je uopće moguće da se to ne podrazumijeva, da uopće treba naglašavati da se postav bavi ustaškim zločinima? No u to vrijeme politička klima u Hrvatskoj bila je veoma desno ideološki nastrojena, a nacionalistička Tuđmanova politika imala je ideju da se to Spomen-područje prenamjeni u mjesto odavanja počasti svim žrtvama Drugoga svjetskog rata.⁷⁹ „Slom Jugoslavije u Hrvatskoj rezultirao je delegitimacijom antifašističkog narativa i njegovog dogmatičnog prikaza Drugog svjetskog rata.“⁸⁰ Devedesete su godine bile vrijeme veoma snažnog revizionizma odnosno kvazihistoriografskih tendencija i pokušaja poricanja ustaških zločina. Ideje na kojima počiva su, kao i u svakom revizionizmu, bile „fetišizam države i fetišizacija hrvatske državotvorne ideje.“⁸¹ O NDH se odjednom počelo govoriti pozitivno, čak je i sam Franjo Tuđman na 1. saboru HDZ-a 1990. godine rekao da „ona nije bila samo fašistička tvorevina, već i izraz stoljetnih težnji hrvatskog naroda za samostalnom državom“. Počela se naveliko zagovarati tezu da Jasenovac nije bio

⁷⁷ www.jusp-jasenovac.hr, 7. ožujka 2018.

⁷⁸ Mataušić, 2003: 163

⁷⁹ Radonić, 2010: 55

⁸⁰ Radonić, 2010: 55

⁸¹ Goldstein, 2011: 242

logor smrti, već samo radni i kažnjenički logor. Tuđmanova knjiga *Bespuća povijesne zbiljnosti* iz 1989. godine eklatantni je primjer tog tipa hrvatskog historiografskog revizionizma. Taj je revizionizam iz nekog razloga izrazito antisemitski i kod nas i išao je toliko daleko da se genocid Židova u potpunosti negirao, a Tuđman ih je u svojoj knjizi čak i prozvao sukrivcima za genocid (jer su, po njemu, bili privilegirani u Jasenovcu, što pokušava dokazati totalno nesuvislim i izmišljenim primjerima i izvorima).⁸² Broj žrtava Jasenovca u Izvješću o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava koju je osnovao Hrvatski Sabor smanjio se čak do 2000.⁸³ Bio je to na neki način odgovor na četrdeset i pet godina komunističkog preuveličavanja brojki, a s druge strane, počeo je na vidjelo izlaziti i obim komunističkih i partizanskih zločina o kojima se dugo šutjelo. Uz to, veoma je jaki bio ekstremno desni nacionalizam te utjecaj hrvatske emigracije koji još nije raskrstio s ustaštvom. Tu su se stvari počele potpuno relativizirati, a kroz cijeli taj period događale su se nevjerojatni primjeri falsificiranja podataka. S vremenom je došlo i do potpunog izjednačavanja Bleiburga i Jasenovca, što je apsolutno nedopustivo i pogrešno te dovodi do relativizacije ustaškog zločina i politike. Tuđmanova ideja da su se ustaše i partizani u Drugom svjetskom ratu borili za zajednički cilj, hrvatsku državu (samo svaki na svoj način) potpuno je apsurdna. Prijedlog novog postava sadržavao je i naznake ispravljanja i nadopunjavanja nekih dijelova postava novim saznanjima, kao i stavljanje naglaska na temu broja žrtava i žrtve općenito. „Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o Spomen-području Jasenovac 2001. godine utvrđena je osnovna djelatnost ustanove: skupljanje, čuvanje, stručna obrada, istraživanje i prezentacija muzejske i druge građe vezane uz Spomen-područje Jasenovac, ali i organiziranje akcija i manifestacija kojima se ostvaruju odgojni i obrazovni učinci.“⁸⁴ Tada je osnovan i Savjet Spomen-područja u koji su uključeni i predstavnici antifašista i preživjelih logoraša svih nacionalnih manjina. Godine 2002. uz obilježavanje proboja logoraša realizirana je izložba *Koncentracioni logor Jasenovac, kolovoz 1941.-veljača 1945.* Ta izložba je, zajedno s još dvije iz 2000., predstavljala okvir za budući stalni postav.

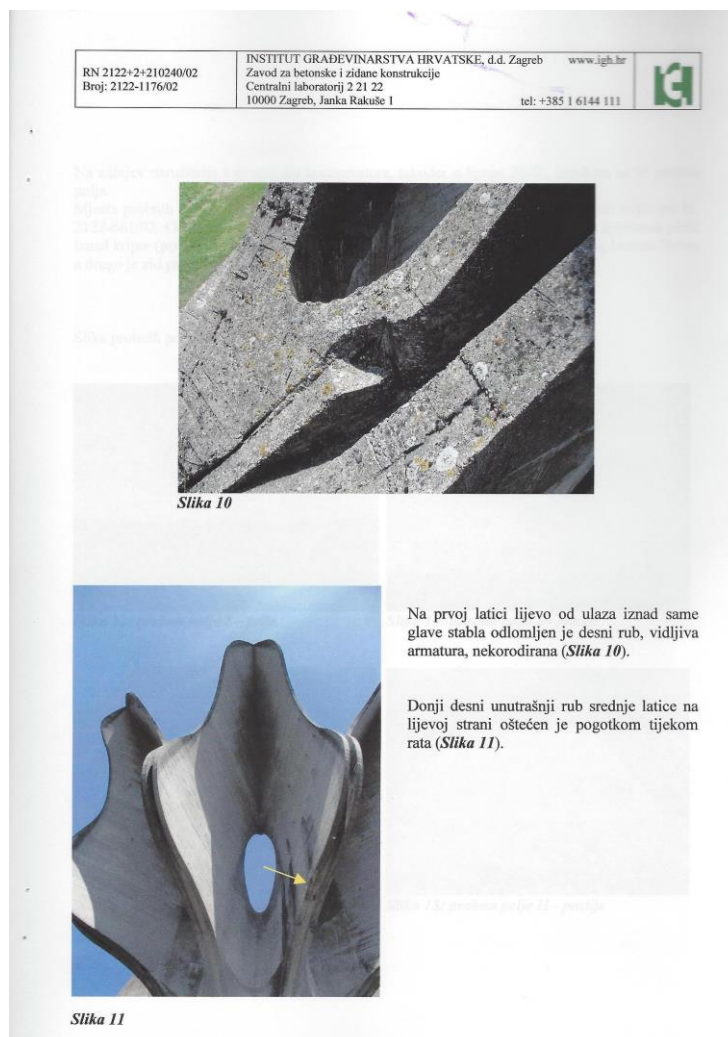
Za to vrijeme radilo se na restauriranju Spomen-područja i dalje, a jedan od zahvata bila je sanacija Bogdanovićeve spomenika na otvorenom. Projekt sanacije Cvijeta iz 2002. godine, koje je naručilo Spomen područje Jasenovac usredotočen je na restauriranje armirano-betonske konstrukcije, osobito latica Cvijeta oštećenih u ratu, ali i na pukotine u donjem dijelu spomenika nastale radi statičkog djelovanja ili loše izvedenog betoniranja. Također su

⁸² Tuđman, 1989: 316

⁸³ Goldstein, 2011: 244

⁸⁴ Mataušić, 2003: 167 informacije iz Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o Spomen-području Jasenovac, Narodne novine, br. 22 od 21. ožujka 2001., članak 8.

sanirani i tamnosmeđi tragovi zbog procurivanja hipermangana kojim je arhitekt polio latice. Zahtjev naručitelja bio je da izgled površine betona ostane prekriven patinom koje je vrijeme ostavilo na konstrukciji te da se popravi drveni pod kripe. Spomenik je i potpuno očišćen vodenim mlazom.⁸⁵ Godine 2002. prvi je put održana komemoracija pod pokroviteljstvom RH (prisutni su bili i Bogdanović i tadašnji predsjednik Vlade Ivica Račan) koja se svake godine održava na datum proboja logoraša 22. travnja. Cijelo to vrijeme radilo se na reviziji muzejske građe koja je završena u veljači 2004., a obuhvatila je kako vraćenu muzejsku građu i dokumentaciju, tako i onu prikupljenu nastavkom djelatnosti Spomen područja Jasenovac od lipnja 1997. do kraja 2003. te se počelo intenzivnije raditi na koncepciji novog stalnog postava.

Slika 13. projekt sanacije Cvijeta iz 2002. godine, preuzeto iz arhiva JUSP Jasenovac

⁸⁵ Institut građevinarstva Hrvatske: Projekt sanacije spomenika "Kameni cvijet" u Jasenovcu. Zagreb, listopad 2002. , ustupila Maja Kućan

3.2. OD NAJNOVIJEG MUZEJSKOG POSTAVA 2006. DO DANAS

Od 90-ih godina memorijalna područja i muzeji okreću se načinu reprezentacije holokausta od općeg prema individualnom, s naglaskom na osobnim svjedočanstvima. Vidljivo je to i u spomen-muzejima Buchenwald, Dachau ili Kući terora u Budimpešti. Generalno, 90-ih godina, nakon završetka Hladnog rata i rušenja Berlinskog zida, „sjećanje“ postaje sve važnije, a transnacionalne rasprave o holokaustu postaju sve intenzivnije. Većina europskih zemalja počela je posvećivati pažnju svojim memorijalnim centrima i spomen područjima, a jedan od ciljeva univerzalizacije holokausta jest i stvaranje zajedničkog europskog identiteta. „U tom procesu univerzalizacija dehistorizira događaje Drugog svjetskog rata kako bi ih mogla primijeniti kao moralnu pouku⁸⁶. „Trend“ europskog standarda sjećanja raste, a sve se više piše o obilježavanju mjesta traumatičnih događaja, institucionalizaciji sjećanja i kolektivnog pamćenja, teškoj baštini, mračnom turizmu, no za pokrivanje svih ovih tema nije nam dovoljan ovaj rad.

Moj prvi susret s novim postavom Jasenovca i uopće s problematikom muzealizacije i zaštite spomen područja bilo je stručno putovanje u Jasenovac 2006. godine pod vodstvom Leonide Kovač (autorice novog postava), nakon otvaranja muzeja. Koncept postava okreće se od totalizirajućeg prema individualnom, od diskursa o univerzalnom prema osobnim pričama, koncipiran je na principu arhiva, koristi suvremeni pristup muzealizaciji s naglaskom na individualnu žrtvu s imenom i prezimenom, izbjegava davanje prostora i legitimiteta krvniku da izložba slučajno ne bi generirala drugi zločin (čak i na način da nema izloženog oruđa ubijanja) i da se ne bi dala legitimnost ustaškom sistemu, zahtijeva postavljanje isključivo autentičnih predmeta za koje znamo točno kome su pripadali, izbjegava nabacane hrpe predmeta koji su anonimni i ne znamo kome pripadaju (kao npr. naočale ili kosa u Auschwitzu), izbjegava upotrebu fotografija zločinaca (prikazana je samo jedna fotografija susreta Pavelića i Hitlera da bi se naznačio kontekst postojanja NDH kao satelita Trećeg Reicha), bazira se na video-svjedočanstvima preživjelih, a imena svih žrtava u staklu glavni su eksponat. To je bio tek početak mojeg zanimanja za temu (ne)mogućnosti reprezentacije traume, a kroz sljedećih nekoliko godina posjetila sam još neka memorijalna područja po Europi (Auschwitz, Sachsenhausen) te Holocaust Memorial Museum u Washingtonu.⁸⁷ Iako

⁸⁶ Radonić, 2010: 54

⁸⁷ U US Holocaust Memorial Museum ne izlažu se fotografije ubijenih i ne daje se legitimitet kukastom križu kao simbolu njegovim izlaganjem. Taj primjer slijedi novi Memorijalni muzej u Jasenovcu.

sam 2006. godine bila potpuno oduševljena konceptom Leonide Kovač, moj se odnos prema tom postavu kroz godine mijenjao.

No prvo ću objasniti kakva je bila recepcija koncepta novog postava prije samog otvaranja, kako je novi postav točno izgledao i koje su bile reakcije javnosti. I prije otvaranja novog postava Muzeja, u medijima su se vodile rasprave o konceptu, nagađalo se kako će postav izgledati i kako će se provesti muzealizacija totalitarnog ustaškog sistema nakon svih ideoloških previranja, osobito devedesetih godina. Projektu se zamjeralo i odsustvo komunikacije s predstavnicima Srba, Židova, antifašista i logoraša pri izradi koncepcije. Također, smatralo se da je ideja postava da bude muzej Holokausta, a da se premalo naglaska stavilo na stradanje zatočenika prvenstveno srpske nacionalnosti. Novom se postavu suprotstavila čak i Židovska općina. Rasprave se vode i u struci, pa tako npr. muzeolog Želimir Laszlo nagađa da se novim postavom o broju žrtava uopće neće voditi računa i pita se kako je to moguće. Naglašava da „muzealizacija mora posjetiteljima omogućiti da dožive tu strašnu masovnost“.⁸⁸ U članku postavlja i niz važnih pitanja, između ostalog, koji su uopće mogući načini muzealizacije takve teške baštine te naglašava da je veoma važno da se novim postavom Logor smrti tumači kao posljedica i djelo totalitarnog ustaškog režima. Kao drugi problem navodi najavu JUSP-a da će novi postav biti usmjeren na individualizaciju žrtve i njihova svjedočenja, a problem vidi u tome da će neki ljudi ipak ostati samo brojevi (npr. Romi), ali i da je veoma bitno da postavom bude jasno zašto se svaki od tih pojedinaca uopće našao u logoru., odnosno, kojoj je „krivoj“ zajednici pripadao. „Muzealizirati treba i opću, i pojedinačnu i partikularnu razinu“.⁸⁹ Kao treći problem vidi Bogdanovićev spomenik i njegov pristup prostoru bez ikakvih interpretacija kojeg novi koncept Spomen-područja želi zadržati bez intervencija. Postavlja pitanje što treba sačuvati te kaže da smatra da treba sačuvati ono što je vrijeme ocijenilo da vrijedi, i u umjetničkom i simboličkom smislu, no da svakako treba nastaviti s daljnjim istraživanjima i obilježavanjima konkretnih mjesta stradanja na prostoru logora, a ne samo simboličkim. Nužno bi bilo, smatra, naznačiti mjesta stradanja npr. nasip smrti, a ne da sve ostane samo na razini simboličkog parka i pejzaža. Novi postav morao bi omogućiti da se prostor osjeti kao *locus* zločina, bez obzira na to što, za razliku od većine logora po Europi, nema sačuvanih autentičnih objekata i da se, barem jednim dijelom, izvrši muzealizacija logora (a ne samo fundusa i svjedočanstava žrtava).⁹⁰ Ovdje je potrebno spomenuti i knjigu *Eichmann u Jeruzalemu* Hannah Arendt u kojoj ona zastupa tezu da se

⁸⁸ Laszlo, 2005: 34

⁸⁹ Laszlo, 2005: 35

⁹⁰ Laszlo, 2005: 37

potrebno usredotočiti na zločinca, a ne na žrtvu da bi se priča o totalitarističkim zločinima protiv čovječnosti ispričala jer se u suprotnom izbjegava razgovor o zločinima.⁹¹

Kao uzor novom postavu navode se Yad Vashem u Izraelu i US Holocaust Memorial Museum no već tu nastaje problem: to, naime, nisu spomen-područja i na tim mjestima nitko nije stradao u Holokaustu. Posjedovanje malog broja izvornih predmeta, nepostojanje autentičnih sačuvanih objekata, kao i želja da se naglasak prvenstveno stavi na individualizaciju žrtvu, nagnalo je autore postava na postmodernistički pristup u kojem je važna individualizacija i svaka pojedinačna priča, a ne svođenje individue na broj ili samo jedan od elemenata anonimnih hrpa leševa, bezimenih masa, no isto tako, nedovoljno je jasno i detaljno pojašnjen povijesni kontekst. Uz to, u projekt ponovno nije uključeno obilježavanje grobnica, mjesta stradanja ili bilo kakva vrsta rekonstrukcije mjesta stradanja u prostoru logora. Jedina ilustracija rasporeda baraka za vrijeme logora jest Bogdanovićev model spomenika koji se nalazi na putu prema Cvijetu.

Slika 14. spomenik Cvijet i model logora iz 1966., preuzeto s web stranice JUSP Jasenovac

Treći stalni muzejski postav Memorijalnog muzeja Spomen-područja Jasenovac otvoren je zajedno s Obrazovnim centrom 27. studenog 2006. Autorica idejne koncepcije i scenarija je

⁹¹ Tu bih se dotakla i važnosti Hannah Arendt za proučavanje holokausta i pozadine genocida i zla generalno. Puno se toga pomaknulo u diskursu naracije o holokaustu nakon njenog djela „Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla“ iz 1963. godine koje je nastalo za vrijeme izvještavanja sa suđenja nacističkom zločincu Eichmannu. U tom djelu ona Adolfa Eichmanna naziva Apsolutnim birokratom, čovjekom koji nije imao ništa protiv Židova, ali je pratio naređenja savršeno organiziranog sustava kojem je cilj bio njihovo uništenje. Arendt, 2002: 12

Nataša Mataušić, likovne postavke i rješenja Leonida Kovač, a arhitektonskog dijela Helena Paver Njirić. Muzej je veličine 350 m², a tematski je podijeljen na sljedeće dijelove: 1. O broju žrtava Jasenovac, 2. osnivanje NDH, 3. Zakonske odredbe – legalizacija već počinjenih zločina i osnova za buduće zločine nad građanima NDH, 4. Deportacije, 5. Osnivanje ustaškog koncentracionog logora Jasenovac – najvećeg i najzloglasnijeg ustaškog logora, 6. logor smrti, 7. Radni logor, 8. Ženski logor, 9. Otpor u logoru i proboj logoraša, 22. travnja 1945., 10. Logor Stara Gradiška, 11. Način izlaska iz logora. Već su u ovom tematskom dijelu krenule kritike da nema cjelovitih informacija o ustaškoj ideologiji, o životu u logoru, o razlozima zbog kojih je Jasenovac uopće osnovan.⁹²

Najveća novost novog postava i ključni izložak su imena i prezimena 70 000 žrtava kao dokument. Ona su ispisana pjeskarenjem u staklenim pločama (simbol krhkosti, opasnosti) koje se spuštaju sa stropa i kao da lebde između neba i zemlje, a imena se vrte i na monitorima. Svi se podaci o svakoj pojedinačnoj žrtvi mogu i pretražiti u arhivu na računalima. Novost su i video prezentacije svjedočanstva preživjelih zatočenika⁹³ (rađeni prema standardima snimanja svjedočanstva koje je Spielberg radio za Muzej u Washingtonu), dokumentarni video materijali iz NDH, kompletna baza podataka i arhiva svih događaja i osoba vezanih uz logor dostupna u svakom trenutku posjetiteljima, čime se htjelo postići interaktivnost. Jedna od ideja jest i izbjegavanje prikaza fotografija ubijenih i unakaženih ljudi te ih po drugi puta ponižavati izlaganjem tuđim pogledima.⁹⁴ Umjesto toga, prikazuju se fotografije iz života žrtava prije nego su završile u logoru što je također napravljeno po uzoru kupole u Yad Vashemu ispunjene fotografijama Židova te po uzoru na dvoranu u US Holocaust Memorial Museum ispunjenu fotografijama latvijskih Židova prije Holokausta, koja je svakako jedna od najupečatljivijih dvorana u tom muzeju. Zid od cigli priziva zid koji je okruživao logor, a crni labirint od gume (koja čak ima miris) i mračan prostor prizivaju osjećaj tjeskobe i klaustrofobije. Uzor su svakako simboličke arhitektonske i skulpturalne intervencije korištene u Libeskindovom Židovskom muzeju u Berlinu (osjećaj praznine, labirinta, slijepih prolaza) koji je planiran 1989. (kada je bio i pad Berlinskog zida) a izgrađen 2001. godine, ili Spomeniku stradanju Židova Europe iz 2005. Petera Eisenmanna koji je, kao

⁹² Benyovsky, 2007: 56

⁹³ Zatočenici osobno svjedoče o vlastitu stradanju, a ne da netko drugi govori o njima što je najveća promjena novog postava. (No i dalje ostaje teorijsko i etično pitanje: tko govori umjesto mrtvih?)

⁹⁴ U mađarskom paviljonu u Auschwitzu kao jedan od najupečatljivijih izložaka jest predimenzionirana fotografija gole zatočenice logora koja jedva stoji na nogama. U tom trenutku, kad sam vidjela tu fotografiju, odlučila sam da ću pisati ovaj rad. Takav tip reprezentacije me zaista potaknuo na razmišljanje je li prikazom mučenja (osobito čest kod prikaza žena) ta žrtva ponovno ponižena i dokle i kada je opravdano reprezentirati traumatične događaje na ovaj način, Bilo je nečeg veoma izrabljivačkog u tom načinu prezentacije.

i Jasenovac, židovska zajednica osudila kao preapstraktan (a zamjerala mu je i pokušavaj zamaskiranja njemačke krivnje).

„Praznine, koje je Libeskind učinio osnovom, u prostornom i simboličkom smislu, svojeg berlinskog Židovskog muzeja, također su višestruko upisane i u Spomen područje Jasenovac. Tu one nisu materijalizirane arhitektonskim rješenjem samog muzeja, ali su prisutne u povijesti tog područja od završetka Drugog svjetskog rata do danas, u rješenjima obilježavanja grobišta/stratišta i uništenih logorskih objekata, kao i u odnosu vizualnog i tekstualnog dijela nove postave (...). Praznine otkrivaju temeljni problem ne samo nove postave, nego i povijesti Spomen-područja Jasenovac, kao i diskursa struke i šire javnosti o muzealizaciji i spomeničkom obilježavanju događaja iz novije hrvatske povijesti – a to je postojanje zaborava i potiskivanje kao naličja sjećanja i komemoracije.“⁹⁵ Najveći plus novog postava svakako je ustrajavanje na poimeničnom popisu žrtava i izbjegavanje nekih problematičnih vrsta reprezentacije kroz fotografiju, no recimo nigdje se ne spominje činjenica da je Jasenovac jedini logor u Europi koji nisu osnovali nacisti, što dovodi do svojevrstne relativizacije činjenice da su Srbi bili glavne žrtve. Inzistiranje na transnacionalnom poistovjećivanju s ostalim europskim memorijalnim mjestima Holokausta u jasenovačkom slučaju je problematično.

Slika 15. novi postav Muzeja iz 2006., vlastita fotografija 2008. godina

⁹⁵ Kršinić Lozica, 2011: 306

Osim muzeja, dio Spomen-područja Jasenovac čini i Obrazovni centar Spomen područja Jasenovac u kojem se održavaju različite radionice i predavanja te se posjetitelje, osobito učenike, podučava o povijesti samog mjesta, o tome tko su bili zločinci, a tko žrtve, o svakodnevnom životu zatočenika u logoru i dehumanizaciji. Cilj radionica je osuda ustaškog režima, poticanje na suosjećanje sa žrtvama te postavljanje pitanja što mi možemo danas učiniti da se takvo nešto više nikada ne ponovi.

U medijima se već neko vrijeme piše o tome da se planira novi muzejski postav.⁹⁶ Strateški plan JUSP Jasenovac 2016.-2019., između ostalog, navodi da „memorijalni muzej u Jasenovcu mora pronaći i održati ravnotežu između memorijalne uloge s jedne strane, te znanstvene i edukativne s druge strane.“⁹⁷ Kao jedan od ciljeva spominje se nastavak rada na poimeničnom popisu žrtava, izdavanje novih publikacija, niz tematskih izložbi, suradnji s bliskim muzejima, ali i daljnje prikupljanje građe o logoru kao priprema za izradu budućeg muzejskog postava. „Stručni tim JUSP Jasenovac izradit će u razdoblju 2016. - 2019. godine scenarij muzeološke koncepcije za novi budući stalni postav Memorijalnog muzeja u Jasenovcu koji će se temeljiti na: A) „razrađenim i elaboriranim prijedlozima“ „koje će dostaviti članovi Savjeta JUSP Jasenovac na temu izmjena stalnog postava“ B) znanstvenim istraživanjima stručne ekipe doktoranata, a sadašnjih magistara i doktora društvenih znanosti, polje sociologije, na FFZG i KU Leuven C) stručni tim JUSP Jasenovac će prema odrednicama iz prijašnjih točaka pristupiti izradi muzeološke koncepcije D) suradnji domaćih i inozemnih stručnjaka, institucija, muzeja i arhiva i članova Radne grupe za međunarodnu suradnju, obrazovanje, sjećanje i istraživanje Holokausta E) stručnom mišljenju Upravnog vijeća JUSP Jasenovac te Hrvatskog muzejskog vijeća Nova muzeološka koncepcija radi se temeljem višegodišnjeg stručnog i praktičnog iskustva s posjetiteljima s ciljem poboljšanja narativa, kronološkog i tematskog slijeda, obuhvaćanja više tema, još istaknutijim naglaskom na osobne sudbine, te razlučivanjem građe prema pripadnosti Jasenovcu i Staroj Gradišci. Uobičajeno je da se muzejski postavi mijenjaju svakih deset godina, jer su i iz suvremenih muzejskih praksi uočava promjena trendova načina prezentacije kako bi muzejski postav bio održiv u skladu s novim izazovima i zahtjevima vremena u kojemu živimo danas.“⁹⁸

⁹⁶ <http://www.forum.tm/vijesti/ucenje-o-holokaustu-hoce-li-se-mijenjati-muzejski-postav-u-jasenovcu-6404>; zadnji posjet 7. ožujka 2018.

⁹⁷ U izradi Strategije sudjelovali su kustosi muzeja Andriana Benčić, Đorđe Mihovilović, Ivo Pejaković i Ines Sogonić, voditeljica računovodstva Suzana Dujic na čelu s ravnateljicom Natašom Jovičić uz asistenciju tehničkog odjela Ustanove, vanjskih suradnika i vanjskog savjetnika za planiranje. www.jusp-jasenovac.hr; zadnji posjet 7. ožujka 2018.

⁹⁸ www.jusp-jasenovac.hr; zadnji posjet 7. ožujka 2017.

Cjelokupni strateški plan dostupan je stranicama JUSP Jasenovca i iz njega je jasno vidljiva svijest vodstva muzeja o problemima postava iz 2006. godine.

Rad bih završila s citatom jedne od najvažnijih teoretičarki praksi sjećanja, Ljiljane Radonić koja u jednom intervjuu kaže: „Spomen-muzeji pred sobom imaju prividno paradoksalan zadatak: s jedne strane trebaju objektivno prikazati povijesne činjenice, dok s druge trebaju ponuditi prostor za nužno subjektivno sjećanje i spomen. No ako se uzme u obzir da odnos prema prošlosti nikad nije ‚autentičan‘, nego se uvijek gradi na pozadini sadašnjih potreba, spomen-muzeji mogu se shvatiti kao odraz trenutno dominantnog povijesnog narativa u dotičnoj zemlji. Mogućom metodom smatram put od pojedinačnih priča žrtava do pitanja što je počinitelj nagnalo na zločine. Autorefleksija i empatija grade odgovorne pojedince, ali sam posjet nekom spomen-području to ne može pružiti.“⁹⁹

⁹⁹ <http://www.goethe.de/ins/hr/prj/dpl/hib/hr12487985.htm>; 7. ožujka 2018.

Slika 16. novi postav Muzeja iz 2006., vlastita fotografija 2008. godina

4. ZAKLJUČAK

Mišljenja sam da se muzealizacija ne smije zaustaviti na ispovijesti žrtve, odnosno, dehistorizirajući pristup mora imati svoje granice jer dovodi do relativizacije i simplifikacije. Dok s jedne strane smatram da tradicionalni pristup kakav je korišten u nekim paviljonima u Auschwitzu s hrpama kose, naočala i potpunom depersonalizacijom žrtve također pridonosi relativizaciji, i ovaj, dehistorizirajući pristup upada u istu zamku. Idealan postav po mom mišljenju trebao bi obuhvaćati oba pristupa, i uz to što vraća dignitet žrtvi navođenjem imena i prezimena, morao bi jasno navoditi točan povijesni i politički kontekst u kojem su se logori osnivali. Autorica postava navodi da zbog te promjene prema individualnoj paradigmi možemo izbjeći političke manipulacije naknadno. No ipak, bivanja u logoru i povijesni kontekst prešturo su opisani u legendama i „ne postoji naracija koja bi povezala izloške u koherentnu cjelinu“¹⁰⁰ (to je u Muzeju holokausta u Washingtonu puno sistematičnije izvedeno). Drugim riječima, potrebno je poznavanje i povijesti i teorije da bi se taj historiografski dio shvatio kod posjete muzeju što nikako nije dobro. Također, na novom se postavu osjeća „nedostatak diskusije o ulozi prošlosti u sadašnjosti, kao i ulozi sadašnjosti u načinima interpretacije prošlosti.“¹⁰¹ Dehistorizirano, isključivo simboličko i asocijativno prikazano sjećanje može biti veoma opasno te zločince osloboditi osjećaja krivnje.

Ono za što se autorice koncepta optuživalo, a to je da su svojim postavom htjele zataškati ustaške zločine i tko je u Jasenovcu stradao je, dakako, apsurdno. No ostaje problem prezentacijskog modusa koji je u svakom slučaju preapstraktan, fiksiran na razini koncepta i simbolike i zahtjeva svojevrсно poznavanje suvremenih teorija, odnosno, problem je u nedovoljnoj komunikaciji, otvorenosti prema publici i prevelikoj zatvorenosti u koncept i teoriju. Kao baza i ideja funkcionira dobro no potrebne su nadogradnje jer se radi o mjestu na kojem ništa ne smije biti prepušteno slučajnostima i krivim čitanjima. Naime, iz muzejskih postava ovakvih toponima smrti nije dovoljno iščitati samo perspektivu žrtve već je prijeko potrebna detaljna analiza prvenstveno povijesnog i društvenog konteksta, a onda i razloga koji su doveli do nekih događaja u povijesti. To je svakako teška i delikatna tema i dotiče se, osim povijesti, i pitanja filozofije, morala i etike i upravo zbog toga potrebno ju je činiti vidljivom kroz muzejske postave, osobito na mjestima poput ovog.

Ono što je svakako važno naglasiti jest važnost pisanja o Jasenovcu i njegovanje diskursa koji će pridonijeti tome da to mjesto postane mjesto sjećanja, a ne zaborava.

¹⁰⁰ Kršinić Lozica, 2011: 303

¹⁰¹ Kršinić Lozica, 2011: 304

BIBLIOGRAFIJA

1. Arendt, H. (2002.), *Eichmann u Jeruzalemu*. Politička kultura, Zagreb.
2. Benyovsky, L. (2007.), *Muzej u Jasenovcu* „Vijesti muzealaca i konzervatora“, 1-4: 52-58, Zagreb.
3. Berenbaum, M. (1996.), *The world must know*. United States Holocaust Memorial Museum, Washington.
4. Bogdanović, B. (2001.), *Ukleti neimar*. Feral Tribune, Split.
5. Bulatović, R. (1990.), *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*. Svjetlost, Sarajevo.
6. Bunijevac, H. (2001.), *Značaj i muzeološka vrijednost tehničke građe Muzeja Belišća i Spomen-područja Jasenovac* „Informatica museologica“, 32 (3-4): 119-121, Zagreb.
7. Bunijevac, H. (2006.), *Stalni postav Memorijalnog muzeja Jasenovac: Istina o holokaustu i genocidu*. „Željezničar: list Hrvatskih željeznica.“ 7: 52, Zagreb.
8. Delić Gozze, V. (2005.), *Stratište kao prigodna nepogoda* „Vijesti muzealaca i konzervatora“, 4: 39-40, Zagreb.
9. Deverić, M., Fumić, I. (2008.), *Hrvatska u logorima 1941.-1945*. Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, Zagreb.
10. Elieli, R., Weinberg, J. (1995.), *The holocaust museum in Washington*. Rizzoli international publications, New York.
11. Goldstein, I., Goldstein, S. (2011.), *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Novi Liber, Zagreb.
12. Goldstein, S. (2016.), *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*. Fraktura, Zaprešić.
13. Institut građevinarstva Hrvatske: Projekt sanacije spomenika "Kameni cvijet" u Jasenovcu. (2002.), Zagreb.
14. Izvještaj (analiza stanja i smjernice razvoja). (1980.) Spomen područje Jasenovac, Jasenovac.
15. Jakovljević, I. (1999.), *Konclogor na Savi*. Konzor, Zagreb.
16. Karge, H. (2014.), *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*. XX vek, Beograd.
17. Krstić, B. (2010.), *Spomenička baština- svjedočanstvo i budućnost prošlosti*. Synopsis, Sarajevo.
18. Kršinić Lozina, A. (2011.), *Između memorije i zaborava: Jasenovac kao dvostruko posredovana trauma* „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 35: 297-308, Zagreb.
19. Laszlo, Ž. (2005.), *Jasenovac* „Vijesti muzealaca i konzervatora“, 4: 34-38, Zagreb.

20. Lončar, D. (1977.), *Deset godina spomen-područja Jasenovac*. Spomen područje Jasenovac, Jasenovac.
21. Marcuse, H. (2010.), *Holocaust memorials: the emergence of genre*. „American Historical Review“, 115: 53-89, Oxford.
22. Maroević, I. (2005.-2006.), *Prostor kao nositelj memorije*, „Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske“, 29-30: 33-37, Zagreb.
23. Mataušić, N. (2000.), *O koncentracionom logoru Jasenovac* „Informatica museologica“, ½: 108-112, Zagreb.
24. Mataušić, N. (2003.), *Jasenovac 1941.-1945., logor smrti i radni logor*. Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb.
25. Mataušić, N. (2008.), *Jasenovac fotomonografija*. Spomen-područje Jasenovac, Zagreb.
26. Miletić, A. (1986.), *Koncentracioni logor Jasenovac*. Narodna knjiga, Beograd.
27. Miljković, Đ. (1975.), *Memorijalni muzeji u našem socijalističkom samoupravnom društvu* „Muzeologija“, 17: 33-37, Zagreb.
28. Nikolić, N. (1948.), *Jasenovački logor*. Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb.
29. Pavić, V. (2002.), *Povrat građe otuđen iz Spomen-područja Jasenovac* „Informatica museologica“, 32 (3-4): 184, Zagreb.
30. Preisler, D. (2008.), *Metode skupljanja građe u Muzeju suvremene njemačke povijesti u Bonnu* „Informatica Museologica“, 39 (1-4): 16-50, Zagreb.
31. Pruszyński, J.P. (2005.-2006.), *Spomenik kulture- uspomena ili kulturno dobro* „Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske“, 29-30: 179-182, Zagreb.
32. Radonić, Lj. (2010.), *Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti i spomen-područja Jasenovac* „Suvremene teme“, 1: 53-59, Zagreb.
33. *Spomen područje Jasenovac* (2006.), Spomen područje Jasenovac, Jasenovac.
34. Tuđman, F. (1989.), *Bespuća povijesne zbiljnosti*. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
35. Vrkljan-Križić, N. (2002.), *Uloga muzeja u 21. stoljeću* „Vijesti muzealaca i konzervatora“, 2-4: 94-99, Zagreb.
36. Weinrich, H. (2007.), *Auschwitz-nema zaborava*, Leta-umjetnost kritike i zaborava. Algoritam, Zagreb.

WEB IZVORI

1. www.jusp-jasenovac.hr; 7. ožujka 2018.
2. www.architectural-review.com/rethink/reputations-pen-portraits-/oskar-hansen-1922-2005/8684657.article ;7. ožujka 2018.
3. <http://www.sobibor-memorial.eu/en> ; 26.2.2018
4. <http://www.6yka.com/novost/49841/bogdan-bogdanovic-sanjam-o-svijetu-bez-spomenika>
5. <https://www.jutarnji.hr/arhiva/jasenovac-opet-posvadao-zive-zbog-mrtvih/3369278/> , 7. ožujka 2018.
6. <http://arhiva.nacional.hr/clanak/22161/vratite-odmah-moj-reljef-u-jasenovac>; 7. ožujka 2018.
7. <http://whc.unesco.org/en/list/31>, 7. ožujka 2018.
8. <http://whc.unesco.org/en/list/31/documents/>, 7. ožujka 2018.
9. <http://www.forum.tm/vijesti/ucenje-o-holokaustu-hoce-li-se-mijenjati-muzejski-postav-u-jasenovcu-6404>; 7. ožujka 2018.
10. <http://www.goethe.de/ins/hr/prj/dpl/hib/hr12487985.htm>; 7. ožujka 2018.

IZVORI ILUSTRACIJA

Slika 1. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>

Slika 2. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>

Slika 3. Nikola Nikolić: Jasenovački logor

Slika 4. Nikola Nikolić: Jasenovački logor

Slika 5. Nataša Mataušić: Jasenovac - Fotomonografija

Slika 6. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5090>

Slika 7. <https://vizkultura.hr/bogdan-bogdanovic-ukleti-neimar/>

Slika 8. vlastita fotografija

Slika 9. vlastita fotografija

Slika 10. vlastita fotografija

Slika 11. http://www.jusp-jasenovac.hr/Uploads/61/5019/5024/5056/5076/6384/3_V.jpg

Slika 12. http://www.jusp-jasenovac.hr/Uploads/61/5019/5024/5056/5970/6391/1_V.jpg

Slika 13. Projekt sanacije Cvijeta iz 2002. godine, preuzeto iz arhiva JUSP Jasenovac, ustupila Maja Kućan

Slika 14. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5904>

Slika 15. vlastita fotografija

Slika 16. vlastita fotografija